

Vysoká škola ekonomická v Praze

Fakulta informatiky a statistiky

katedra ekonomické statistiky

**Sociální stratifikace v České republice
a polarizace české společnosti**

Zpracovali:

prof. Ing. Jakub Fischer, Ph.D., katedra ekonomické statistiky FIS VŠE

Mgr. Ing. Tomáš Doseděl, Ph.D., katedra sociologie FSS MU

Ing. Kristýna Vltavská, Ph.D., katedra ekonomické statistiky FIS VŠE

Praha 2019

Manažerské shrnutí

Předkládaná studie popisuje aktuální trendy z hlediska polarizace společnosti v České republice a identifikuje klíčové faktory, které polarizaci významně ovlivňují.

V první kapitole se věnujeme základním principům třídní analýzy, představujeme pojetí Mannheima, Marxe, Webera a sociální kapitály Bourdieua. Sociální třídy jsou důležité z toho důvodu, že formují způsob myšlení člověka, utváření jeho názorů a postojů a tím i následně jeho činů. Chování lidí je ovlivněno nejen majetkovými poměry, ale i vzděláním a sociálními vazbami. Dále představujeme klasické třídní schéma ESeC používané Eurostatem (v několika variantách) i alternativní pojetí založené na prekariátu. Dále sledujeme nejnovější výzkum polarizace společnosti provedený pracovníky SoÚ AV ČR pro Český rozhlas. Za podstatné považujeme zjištění, že v ČR nebyla ani po 30 letech tržního hospodářství vytvořena dostatečně silná vyšší třída. V závěru popisujeme výrazné změny ve vzdělanostní struktuře české populace.

Druhá kapitola je věnována oblasti reprodukce vzdělanostních nerovností, tedy skutečnosti, že dítě má nerovné šance na získání kvalitního vzdělání podle toho, do jaké rodiny původu se narodilo. Získané vzdělání následně ovlivňuje jeho pohyb na pracovním trhu, ať už jde o riziko nezaměstnanosti nebo o výši výdělků. Popisujeme základní sociálně stratifikační trojúhelník (origin – education – destination) a vysvětlujeme důvody mezigenerační vzdělanostní reprodukce. Vzdělanostní reprodukce je v české společnosti velmi silná, pouze necelých 5 % dětí rodičů se základním vzděláním dosáhne na vysokoškolský diplom. Naopak děti z vysokoškolsky vzdělaných rodin mají více než poloviční šanci, že také získají vysokoškolské vzdělání, a s takřka 90% jistotou nebudou mít nižší vzdělání než středoškolské s maturitou. Podrobně se věnujeme i reprodukci vzdělanostních nerovností podle pohlaví a také vývoji struktury studentů vysokých škol. Síla vzdělanostní reprodukce mezi rodiči a potomky klesá vlivem vzdělanostní expanze, nicméně k prohlubování polarizace české společnosti přesto dochází. Vzdělanostní nerovnosti se totiž vlivem vzdělanostní expanze snížily ve své kvantitativní dimenzi (dosažený stupeň vzdělání), nicméně kvalitativní dimenze nerovností (typ či kvalita školy) zůstává.

Ve třetí kapitole analyzujeme jednotlivé faktory příjmových nerovností na základě dat Informačního systému o průměrném výdělku. Tato data umožňují třídit výdělky nejen podle podnikových charakteristik, ale také podle osobnostních charakteristik zaměstnanců. Zvláště sledujeme mzdovou sféru a sféru platovou. Výdělky se totiž (celkem očekávaně) liší jak podle věku, tak podle pohlaví, rozdíly ve výdělcích podle věku se však mezi oběma sférami výrazně

liší. Ve mzdové sféře je nejvyššího výdělku dosaženo ve střední věkové skupině, zatímco v platové sféře v té nejvyšší. Zároveň vidíme, že platy v období 2011–2018 rostly přibližně o třetinu rychleji oproti mzdám. Výdělky se liší podle vzdělání, přičemž ve mzdové sféře je vzdělaností prémie vyšší a na rozdíl od sféry se platové rozdíly v čase stírají. Ruku v ruce s tím se v mzdové sféře snižují i regionální rozdíly. Představujeme též možné využití rozkladu indexu proměnlivého složení. S jeho pomocí zjišťujeme, že v období 2011–2014 byl vývoj průměrné mzdy ovlivněn nejen změnou v odměňování, ale též změnou ve struktuře zaměstnanosti podle vzdělání. Závěrem třetí kapitoly se vracíme k rozboru rozdílnosti odměňování mezi mzdovou a platovou sférou. Jak manuální, tak nemanuální pracovníci jsou ve mzdové sféře odměňováni lépe než ve sféře platové, nicméně vyšší podíl nemanuálních pracovníků v platové sféře zapříčiňuje vyšší průměrnou mzdu v platové sféře oproti sféře mzdové.

Čtvrtá kapitola je věnována faktorům polarizace hodnot a názorů v české společnosti (pohlaví, věk, vzdělání, ekonomická aktivita, sektor zaměstnavatele, velikost obce). Důležitost jednotlivých aspektů života je polarizována pohlavím a vzděláním, faktory polarizace důvěry v jednotlivé skupiny obyvatel jsou vzdělání, věk, sektor zaměstnavatele a velikost obce, hodnoty pojící se s dobrou prací jsou nejsilněji polarizovány vzděláním, sektorem zaměstnání a typem ekonomické aktivity, částečně též věkem a pohlavím. V otázce odpovědnosti vůči společnosti se respondenti ve svých názorech liší podle vzdělání, věku, zaměstnání, zaměstnavatele i velikosti sídla, nikoli však podle pohlaví. Jasnými dělicími liniemi v oblasti genderové rovnosti na trhu práce jsou výše dosaženého vzdělání a věk respondenta.

S ohledem na klíčový význam vzdělávání pro postavení na trhu práce, pro formování postojů a hodnot a vzhledem k reprodukci vzdělanostních reprodukcí je zásadně doporučujeme věnovat potřebnou pozornost změnám vzdělávacího systému tak, aby vzdělávací systém (i) umožnil maximální možný rozvoj potenciálu každého dítěte, žáka či studenta a zároveň (ii) snížil závislost dosaženého vzdělání na socio-ekonomickém prostředí, v němž dítě vyrůstá.

Obsah

Úvod	6
1. Základní principy třídní analýzy	7
1.1 Proč zkoumat rozvrstvení společnosti	7
1.2 Sociální kapitály	9
1.3 Moderní přístupy k třídní analýze	10
1.4 Alternativní pojetí tříd	15
1.5 Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní reprodukce společnosti	20
2. Reprodukce vzdělanostních nerovností	24
2.1 Vzdělanostní reprodukce	24
2.2 Proč dochází k reprodukci	26
2.3 Použitá data: Evropský výzkum hodnot	27
2.4 Rozdíly v mezigenerační reprodukci	28
2.5 Vzdělanostní expanze jako řešení	33
2.6 Nerovnosti nového druhu	41
3. Příjmové nerovnosti	43
3.1 Datový zdroj	43
3.2 Příjmové nerovnosti podle věku a pohlaví	45
3.3 Příjmové nerovnosti podle vzdělání	51
3.4 Příjmové nerovnosti podle místa výkonu práce	57
3.5 Příjmové nerovnosti podle typu vykonávané práce	61
4. Polarizace hodnot a názorů	64
4.1 Co polarizuje českou společnost	64
4.2 Použitá data: Evropský výzkum hodnot	65
4.3 Důležitost jednotlivých složek života	66
4.4 Důvěra v jednotlivé skupiny osob	67
4.5 Pojetí dobrého zaměstnání	69

4.6 Zodpovědnost vůči společnosti	71
4.7 Rozdělení mužských a ženských rolí	74
4.8 Individuální zodpovědnost vs. státní paternalismus.....	80
4.9 Které charakteristiky respondentů polarizují českou společnost?.....	83
Závěry a doporučení.....	86
Zdroje	87

Úvod¹

Sociální stratifikace jako strukturovaná nerovnost mezi různými skupinami osob umožňuje analyzovat hierarchické řazení jednotlivých společenských tříd. V České republice se v současné době hovoří o polarizaci společnosti – jinými slovy o rozkladu střední třídy a přeměně třívrstvé společnosti ve dvouvrstvou. Současný vývoj naznačuje, že stále existují bariéry z hlediska přechodu mezi jednotlivými společenskými vrstvami, což se projevuje negativně i na trhu práce.

Cílem studie je popsat aktuální trendy z hlediska polarizace společnosti v České republice a identifikovat klíčové faktory, které polarizaci významně ovlivňují. Součástí studie je i návrh opatření, jak působení těchto faktorů eliminovat.

Studie je rozdělena do čtyř částí. V první kapitole vymezujeme základní principy a teoretická východiska třídní analýzy, tedy obecnou problematiku sociální stratifikace. Ukazujeme jak aktuálně běžně používané, tak různé alternativní přístupy k vymezení sociálních tříd. Druhá kapitola je věnována aktuální problematice reprodukce vzdělanostních nerovností, kromě jiného tedy šancí na vzdělání v závislosti na příslušnosti k sociální třídě. Třetí kapitolu zaměřujeme na nerovnosti příjmové, tedy na rozdíly v příjmech podle věku, pohlaví, dosaženého vzdělání, místa výkonu práce a typu vykonávané práce. Čtvrtá, závěrečná kapitola se věnuje dělicím linkám a faktorům ovlivňujícím zastávané názory, postoje a hodnoty.

Autorem první, druhé a čtvrté kapitoly je Mgr. Ing. Tomáš Doseděl, Ph.D. z katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity, autory třetí kapitoly, odpovědnými zároveň za konečnou redakci studie, jsou prof. Ing. Jakub Fischer, Ph.D. a Ing. Kristýna Vltavská, Ph.D. z katedry ekonomické statistiky Fakulty informatiky a statistiky Vysoké školy ekonomické v Praze.

¹ Část textu úvodu vychází z rozšířeného zadání studie.

1. Základní principy třídní analýzy

Snaha dělit společnost do vrstev (neboli strat, odtud název sociální stratifikace) a těmto vrstvám následně připisovat společné vlastnosti je stará jako lidstvo samo. I když Velká francouzská revoluce, která je obecně považována za začátek modernity, moderní doby, měla ve svém heslu rovnost, nemohla úplné společenské rovnosti nikdy dosáhnout. I v době takzvané modernity se objevují rozdíly nejrozumnější mezi lidmi, ať už jsou to rozdíly v příjmech, majetku, sociálních vazbách nebo vzdělání. Vrstva šlechticů o svá zděděná práva možná přišla, objevila se ale například vrstva buržoazie, která si nová práva vydobyla.

1.1 Proč zkoumat rozvrstvení společnosti

Problematika rozdělení společnosti na vrstvy (sociální stratifikace) nabyla na významu na přelomu 19. a 20. století. Tehdejší myslitelé si samozřejmě nemohli nevšimnout, že Velká francouzská revoluce nedosáhla absolutní rovnosti, kterou tak halasně propagovala. (Podobně nedosáhl rovnosti ani reálný socialismus ve 20. století, místo starých vrstev založených na bohatství vznikly vrstvy nové odlišené mírou přístupu ke státnímu byrokratickému aparátu). Spolu s postupující demokratizací správy věcí veřejných, zejména s postupným rozšiřováním volebního práva, se na přelomu 19. a 20. století navíc začalo ukazovat, že různé skupiny obyvatel mají různé názory a různé pohledy na jednu věc. V podstatě poprvé v lidské historii začaly u jednoho stolu diskutovat různé společenské vrstvy a byly překvapeny, že si vzájemně vůbec nerozumí.

Přelomovým dílem, které tuto situaci v roce 1929 správně popsalo, se stala kniha Ideologie a utopie od německého filozofa a sociologa Karla Mannheima. Autor v knize připustil to, co už všichni zjistili, totiž že různé společenské skupiny interpretují sociální realitu odlišně podle toho, z jakých sociálních poměrů pocházejí. Každá sociální skupina má totiž svoje cíle a svoje interpretační rámce. Východiskem z této záplavy „různých pravd“ měla podle něj být sociálně nezakotvená inteligence, tedy absolventi vysokých škol. Díky svému různému sociálnímu původu a dosaženému vzdělání měli být podle Mannheima schopni prohlédnout zájmy všech společenských skupin a dobrat se skutečné pravdy.

Základy třídní analýzy tehdejší společnosti položili ještě před Mannheimem dva němečtí myslitelé, Karel Marx a Max Weber. V Marxově pojetí se společnost dělí na dvě velké skupiny, které se liší svým vztahem k výrobním prostředkům. Jedna skupina výrobní prostředky (továrny, pole apod.) vlastní a ovládá. K jejich využití ale potřebuje skupinu druhou, která

výrobní prostředky nevlastní, ale může je využívat. První skupinu nazval Marx buržoazií, druhou pak proletariátem. Poukázal na to, že stejně vymezené skupiny se pod různými názvy vyskytovaly v každém společenském zřízení (otrokáři vs. otroci, feudálové vs. nevolníci). Skupinu lidí vymezenou svým vztahem k výrobním prostředkům označoval Marx jako třídu o sobě. V okamžiku, kdy si tato třída uvědomí, že má společné zájmy (a chopí se své dějinné role), stává se třídou pro sebe. Třídní uvědomění a třídní zájmy jsou důležitým myšlenkovým pojmem, ke kterému se brzy vrátíme.

Jiný přístup k sociální stratifikaci představil Max Weber. V jeho pojetí se pozice člověka ve společnosti skládá ze tří víceméně samostatných parametrů – třídního postavení, statusu povolání a politické moci. Weber, stejně jako Marx, popisuje shodné jednání příslušníků jedné třídy. Na rozdíl od Marxe ale nevidí důvod v tom, že by si třída uvědomila svou dějinnou roli. Domnívá se, že lidé v podobných pracovních pozicích musí řešit podobné problémy, mají podobné zájmy a jednají proto podobně. Dalším zdrojem společenského postavení je podle Webera sociální statut, který vyplývá mimo jiné z majetku, vzdělání a zastávaného povolání. Statusové skupiny, např. cechy, měly ve Weberově době nemalou reálnou moc. Třetím zdrojem společenského postavení je pak ve Weberově schématu moc politická, tedy členství v politické straně a díky tomu získaná politická funkce.

Společným důsledkem Marxova i Weberova dělení je odlišné chování příslušníků jednotlivých tříd. Oba autoři na základě důkladného pozorování společnosti své doby usoudili, že i když je člověk vybaven svobodnou vůlí, chová se z velké části podle toho, do jaké sociální třídy patří. Sociální třída je tak společenskou silou, která formuje způsob myšlení člověka, utváření jeho názorů a postojů a tím následně i jeho činů. Což odpovídá pozdějším zjištěním Karla Mannheima a nutí nás do dnešního dne zabývat se třídní analýzou současných společností.

Sociální třída formuje způsob myšlení člověka, utváření jeho názorů a postojů a tím následně i jeho činů.

1.2 Sociální kapitály

Jelikož Marxovy názory dostaly ve 20. století nepříjemné historické konotace a na Webera se kromě úzkou skupinu sociologů takřka zapomnělo, musel pro širší veřejnost znovuobjevit třídně podmíněné jednání francouzský filozof Pierre Bourdieu. Pozorováním pařížské společnosti (konkrétně levého – intelektuálního a pravého – podnikatelského břehu Seiny) dospěl k závěru, že sociální pozice člověka je dána takzvanými kapitály.

Bourdieu hovořil o kapitálu ekonomickém, který zahrnoval veškerý majetek a příjem. Dále pak o kapitálu kulturním, který popisoval vzdělání v nejširším slova smyslu (od dosaženého stupně formálního vzdělání, přes vlastnictví knih a uměleckých děl, až po pravidelnost návštěv kulturních akcí).

Zatímco učitel může mít nesmírně vysoký kulturní kapitál, s jeho ekonomickým kapitálem to bylo v tehdejší francouzské společnosti (a je i v současné společnosti české) výrazně horší. Oproti tomu bankéř má pravděpodobně výrazně vyšší kapitál ekonomický a nedostává se mu kapitálu kulturního.

Třetím kapitálem, kterému se Bourdieu věnoval, je kapitál sociální. Ten zahrnuje síť společenských vazeb a známostí, které je člověk schopen mobilizovat k prosazení svých zájmů.

Lidé, kteří mají podobnou strukturu kapitálů, se ve společnosti nachází v podobných pozicích. Bourdieu nehovoří přímo o sociálních třídách, ale připouští existenci tzv. distinktivních řezů, které od sebe oddělují podobné skupiny obyvatel. Tyto skupiny se podobně chovají, ale také mají podobný vkus a přikládají věcem podobný význam (Bourdieu pro tyto vlastnosti používá souhrnný název habitus).

Lidé s podobně vysokým kulturním kapitálem budou například považovat za důležité, aby jejich děti získaly dostatečný kulturní přehled. A není přitom podstatné, že tato skupina zahrnuje relativně bohaté lékaře i relativně chudé učitele nebo knihovníky. Naopak při jiném dělení je pravděpodobné, že lidé s podobným ekonomickým kapitálem budou považovat za důležité vlastnictví domu, a není přitom podstatné, že do této skupiny spadají jak lékaři, tak bankéři nebo podnikatelé. Zatímco třeba zmínění učitelé, kteří jsou z hlediska kulturního kapitálu podobni lékařům, vlastnictví domu za důležité považovat nebudou.

Pravděpodobně největším přínosem Pierra Bourdieuho k třídní analýze je tak zjištění, že lidské chování se neřídí výhradně pozicí na trhu práce (resp. majetkovými poměry), ale i dalšími charakteristikami, například vzděláním nebo sociálními vazbami.

Lidské chování se neřídí jen majetkovými poměry, ale i vzděláním a sociálními vazbami.

1.3 Moderní přístupy k třídní analýze

Základy moderní třídní analýzy položil britský sociolog John Goldthorpe spolu se svým týmem. Z původního Goldthorpova třídního schématu se vyvinulo široce využívané třídní schéma EGP (pojmenované podle tvůrců Ericsson-Goldthorpe-Portocarerová). To bylo původně určeno jen pro britské prostředí a aplikace v jiných zemích byla problematická. Proto na zakázku evropské statistické agentury Eurostat vzniklo podobné schéma ESeC (European Socio-economic Classification). V dostupných datech se lze setkat jak s informacemi o zařazení zaměstnance do schématu EGP, tak o zařazení zaměstnance do schématu ESeC. Katrňák a Fučík (2010) empiricky prokázali, že pro současnou českou společnost je vhodnější používat třídní schéma ESeC. Toto schéma také používá při sběru dat evropská statistická agentura Eurostat a tudíž všechny národní statistické úřady členských zemí EU. Používat starší, méně vhodné a oficiálně nepoužívané schéma EGP tak nedává žádný smysl, i když se občas zejména ve starších datových souborech stále objevuje.

Základem třídního schématu ESeC jsou čtyři velké skupiny osob: zaměstnavatelé, samostatně výdělečně činní, zaměstnanci a vyloučení z trhu práce. Do čtvrté skupiny spadají všichni, kdo jsou nedobrovolně vyloučení z účasti na trhu práce, například dlouhodobě nezaměstnaní. U osob, které již trh práce opustily z důvodu odchodu do důchodu, případně jsou nezaměstnané krátkodobě (včetně např. rodičů na rodičovské dovolené) se v praxi většinou předpokládá, že si uchovávají charakteristiky třídy, ve které se nacházeli naposledy. Všimněte si návaznosti na Marxovo pojetí sociálních tříd – i v moderních třídních schématech tvoří základ dělení společnosti podle vztahu k výrobním prostředkům na buržoazii a proletariát, v případě schématu ESeC na zaměstnavatele a řadové zaměstnance.

Aktuálně používaným třídním schématem je ESeC.

Největší skupinu (asi 90 %) tvoří zaměstnanci. V rámci této skupiny proto došlo k dalšímu jemnějšímu dělení podle typu pracovní smlouvy. Typicky se rozlišuje smlouva o vykonávané práci a smlouva o zastávané funkci (tzv. salariát). Zaměstnanec, který má uzavřenou smlouvu

o vykonávané práci provádí snadno definovatelnou a snadno kontrolovatelnou činnost. Jeho povinnosti vůči zaměstnavateli jsou jasně ohraničeny pracovní dobou, v jejímž průběhu může být pod nepřetržitou kontrolou nadřízeného. Do této kategorie spadá většina dělnických profesí. Oproti tomu zaměstnanec se smlouvou o zastávané funkci vykonává práci, která je špatně definovatelná a ze strany nadřízených těžko kontrolovatelná. Zaměstnanec pracuje bez přímého dozoru a očekává se od něj vysoký stupeň samostatnosti a zodpovědnosti. Jeho vztah se zaměstnavatelem nekončí s koncem pracovní doby, ale trvá de facto nepřetržitě. Do této kategorie spadá většina manažerských a odborných profesí.

Třídní schéma ESeC vymezuje ve své základní podobě deset sociálních tříd:

- Třída 1: **Vyšší salariát** – Velcí zaměstnavatelé, vyšší odborníci, administrativní a manažerské profese
- Třída 2: **Nižší salariát** – Odborná, administrativní a manažerská zaměstnání, vyšší technici a vedoucí
- Třída 3: **Bílé límce vyššího stupně** – Mezilehlé pozice
- Třída 4: **Drobná buržoazie nebo nezávislí** – Drobní zaměstnavatelé a soukromí podnikatelé mimo zemědělství
- Třída 5: **Drobná buržoazie nebo nezávislí** – Soukromí podnikatelé, např. v zemědělství
- Třída 6: **Modré límce nižšího stupně** – Nižší vedoucí a technici
- Třída 7: **Bílé límce nižšího stupně** – Nižší zaměstnanci ve službách, prodeji a administrativě
- Třída 8: **Kvalifikovaní manuální pracovníci** – Nižší pozice technických zaměstnanců
- Třída 9: **Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální pracovníci** – Zaměstnanci s rutinními úkony
- Třída 10: **Nezaměstnaní** – Nepracující a dlouhodobě nezaměstnaní

Pro analytické účely je často třídní schéma ESeC převáděno na varianty s menším počtem tříd (tzv. kolapsováním neboli spojováním více tříd k sobě). Používají se zejména šestitřídní, pětitřídní a třítřídní verze:

Šestitřídní verze schématu ESeC

- Třída 1: Vyšší salariát + Třída 2: Nižší salariát
- Třída 3: Bílé límce vyššího stupně + Třída 6: Modré límce nižšího stupně

- Třída 4: Drobná buržoazie nebo nezávislí + Třída 5: Drobná buržoazie nebo nezávislí
- Třída 7: Bílé límce nižšího stupně
- Třída 8: Kvalifikovaní manuální pracovníci
- Třída 9: Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální pracovníci úkony
- (Třída 10: Nezaměstnaní)

Pětitřídní verze schématu ESeC

- Třída 1: Vyšší salariát + Třída 2: Nižší salariát
- Třída 3: Bílé límce vyššího stupně + Třída 6: Modré límce nižšího stupně
- Třída 4: Drobná buržoazie nebo nezávislí + Třída 5: Drobná buržoazie nebo nezávislí
- Třída 7: Bílé límce nižšího stupně
- Třída 8: Kvalifikovaní manuální pracovníci + Třída 9: Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální pracovníci úkony
- (Třída 10: Nezaměstnaní)

Třítřídní verze schématu ESeC

- Třída 1: Vyšší salariát + Třída 2: Nižší salariát
- Třída 3: Bílé límce vyššího stupně + Třída 4: Drobná buržoazie nebo nezávislí + Třída 5: Drobná buržoazie nebo nezávislí + Třída 6: Modré límce nižšího stupně
- Třída 7: Bílé límce nižšího stupně
- Třída 8: Kvalifikovaní manuální pracovníci + Třída 9: Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální pracovníci úkony
- (Třída 10: Nezaměstnaní)

Historický vývoj

Následující grafy 1.1 a 1.2 ukazují, jak se vyvíjelo rozdělení českých zaměstnanců do sociálních tříd ESeC v průběhu období 1997–2018. Rozdělení na dva grafy bylo vyžádáno změnou způsobu kódování vykonávaného zaměstnání, které Eurostat i Český statistický úřad začali používat od roku 2011. Podíly zastoupení jednotlivých tříd ESeC kvůli této statistické chybě vykazují určitý skok, který zbytečně mate čtenáře. Je proto lepší sledovat spíše celkové trendy a jejich vývoj.

Sociální vědci (např. Breen 2004) hovoří o dvou velkých přechodech, kterými prošly všechny vyspělé země západního typu. První přechod se týká přechodu od zemědělské společnosti

k průmyslové a docházelo k němu v podstatě od okamžiku (první) průmyslové revoluce v devatenáctém století. Od tohoto okamžiku setrvale klesá podíl zemědělců v pracovní síle, nejčastěji se přesouvají do nově vznikajících průmyslových továren. Po druhé světové válce dochází k prudké mechanizaci zemědělství a trend vyprazdňování zemědělské prvovýroby se ještě urychluje.

Skutečně, na grafech 1.1 a 1.2 tvoří podnikatelé v zemědělství takřka neznatelný bleděmodrý proužek mezi modrými límci a drobnou buržoazií. Představují v současnosti méně než 1 % populace, i když podíl lidí pracujících v zemědělství je samozřejmě o něco vyšší.

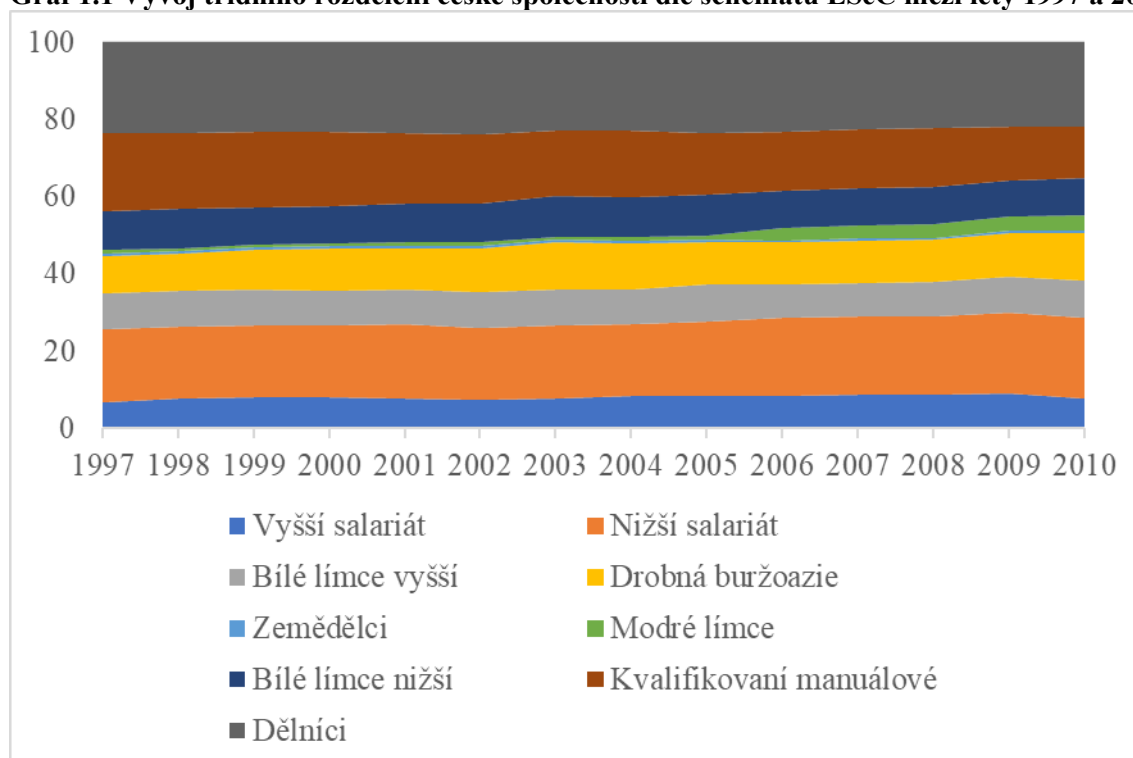
Druhým přechodem, kterým podle Breena (2004) vyspělé společnosti prošly, je postupné desindustrializace a vznik silného sektoru služeb. Tento přechod datuje Breen do období 60.-70. let 20. století, v postsocialistických zemích byl asi o 20 let zpožděn kvůli odtržení společnosti od aktuálního dění. Velká část výroby byla svěřena strojům, další výrazný podíl přesunut do zemí s levnou pracovní silou.

Postupně jsou tak z pracovního trhu vytlačováni řemeslníci (ve prospěch nekvalifikovaných dělníků v pásové výrobě), zemědělci (ve prospěch nekvalifikovaných dělníků a později ve prospěch zemědělské mechanizace) i nekvalifikovaní dělníci (ve prospěch kvalifikovaných pracovníků schopných obsluhovat nové technologie a pracovníků ve službách).

Tento trend je na grafech 1.1 a 1.2 patrný mnohem méně. Velká část pracovníků v sektoru služeb se totiž ukrývá v nižších třídách schématu ESeC. Např. práce nekvalifikovaných nebo i kvalifikovaných dělníků může klidně zahrnovat také práce zahradníků, poslíčků, masérů, kurýrů a dalších příslušníků sektoru služeb.

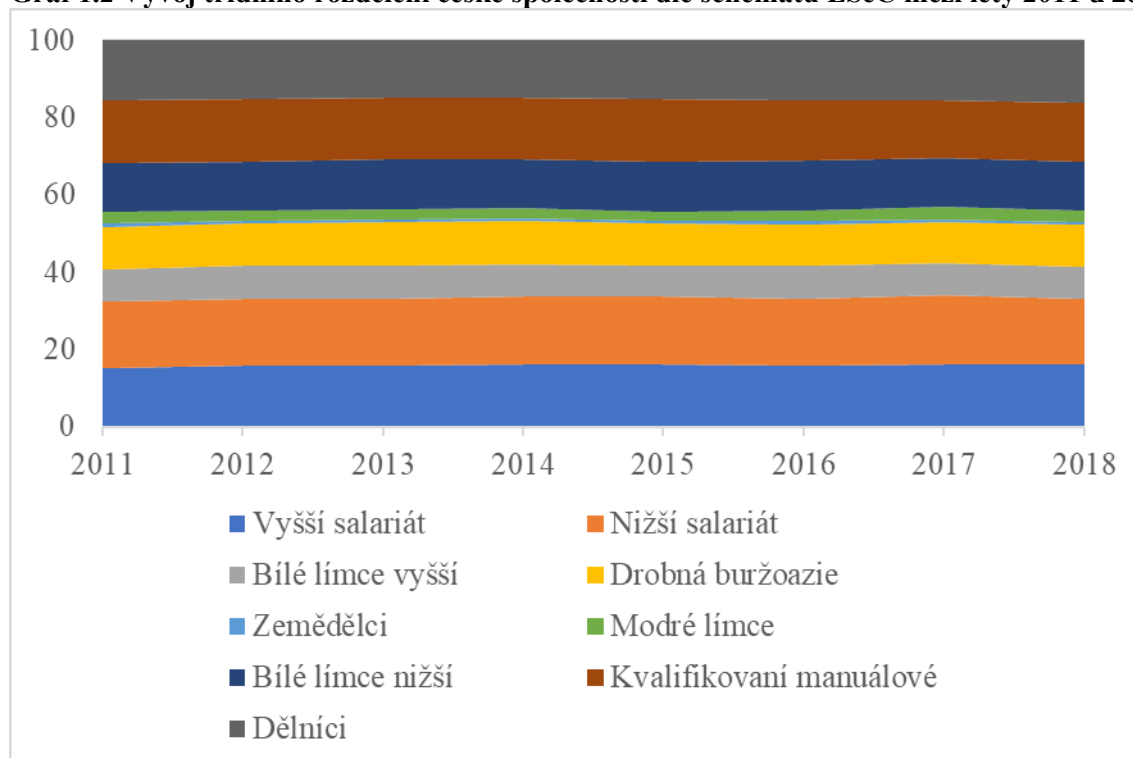
Za zmínku stojí ještě postupný nárůst pozic v třídách salariátu, který již nyní tvoří asi třetinu pracující populace.

Graf 1.1 Vývoj třídního rozdělení české společnosti dle schématu ESeC mezi lety 1997 a 2010

Zdroj: EU-LFS

Graf 1.2 Vývoj třídního rozdělení české společnosti dle schématu ESeC mezi lety 2011 a 2018

Zdroj: EU-LFS

1.4 Alternativní pojetí tříd

I když je třídní schéma ESeC bezpochyby nejpoužívanějším v současném sociologickém výzkumu, objevují se i pokusy o alternativní definování sociálních tříd. V této části úvodní kapitoly stručně představíme jen ty nejzásadnější.

Prekariát

Pojem prekariát zavedl do sociálních věd Guy Standing ve své knize Prekariát (česky Standing 2018). Označuje tak nově se tvořící sociální třídu, která sdružuje (bez ohledu na jejich povolání nebo typ pracovní smlouvy) všechny zaměstnance, kteří trpí ve svém zaměstnání některou formou nejistoty. Může se jednat například o následující typy nejistoty:

- Nejistota v osobě zaměstnavatele (agenturní zaměstnávání, práce typu švarcsystém)
- Nejistota v trvání pracovního poměru (smlouva na dobu určitou, práce na fakturu v projektovém režimu)
- Nejistota v dostatečnosti počtu hodin (práce na částečný úvazek, nejrozličnější typy dohod o pracích konaných mimo hlavní pracovní poměr)
- Nejistota v možnosti ochrany zaměstnaneckých práv (právo na dovolenou na zotavenou, právo na nemocenskou, právo na rodičovskou dovolenou, právo na stávku apod.)

Podle Standinga jsou některé skupiny zaměstnanců ohroženy rizikem prekarizace více než jiné. Jedná se zejména o ženy, lidi s nižším vzděláním, čerstvé absolventy škol, osoby blížící se konci pracovní kariéry a jinak znevýhodněné skupiny (etnické menšiny, migranti). Příslušníci těchto skupin jsou častěji než jiní nuceni přijímat práci, která vykazuje některý ze znaků prekarizace, protože k jiné nemají přístup. Standing to ilustruje na příkladu mladých absolventů škol, kteří kvůli nedostatku pracovních zkušeností získávají jako svá první zaměstnání práce na dobu určitou nebo na částečný úvazek. Teprve v okamžiku, kdy nasbírají dostatečnou praxi, se jim na trhu práce otevře přístup k méně či vůbec prekarizovaným pozicím.

Toto Standing označuje za přirozený a historicky mnohokrát opakovaný vývoj. Problém nastává v případě, že se mladým absolventům škol nepodaří rychle vymanit z prekarizovaných pracovních pozic a zůstávají uzavřeni v takzvané prekarizační pasti.

Podíl prekarizované práce v celém světě roste spolu s tím, jak roste tlak současného ekonomického systému na flexibilitu odběratelsko-dodavatelských vztahů, které zahrnují

i flexibilitu pracovní síly. Zaměstnanci jsou stále častěji nájímáni jen na konkrétní projekty. Zaměstnavatelé jsou schopni relativně rychle měnit velikost i strukturu svého pracovního týmu podle toho, kolik zakázek se jim podaří získat.

Mistry v tomto oboru jsou obchodní řetězce, které umně kombinují stálé zaměstnance s brigádníky a agenturními zaměstnanci, podle potřeby nařizují práci přes čas stálým zaměstnancům, nebo jim naopak zkracují směny. Dělají zkrátka všechno proto, aby měli na prodejnách dostatek zaměstnanců vzhledem k množství zákazníků, kteří v danou dobu prodejnou obvykle navštěvují, a přitom jim nevznikaly mzdové náklady u zaměstnanců, které aktuálně nepotřebují.

Zatímco z hlediska obchodního řetězce je takové řešení nákladově optimální, zaměstnanci a zaměstnankyně už takové nadšení projevovat nemohou. Místo několika zaměstnanců na plný úvazek, kteří by měli jistotu trvání pracovního poměru, jistoty počtu odpracovaných hodin a jistotu stabilní mzdy, zaměstnává obchodní řetězec výrazně větší množství zaměstnanců, kteří zažívají jeden nebo více druhů nejistoty (blíže viz Bek 2019).

To s sebou nese proměnu role takového zaměstnance v pracovním procesu. Zatímco do stabilního zaměstnance má smysl investovat čas i finanční prostředky například v oblasti školení, u nestálých, často agenturních zaměstnanců je potřeba upravit náplň práce tak, aby k jejímu výkonu bylo potřebné jen naprosté minimum specializovaných kompetencí. Zatímco stabilní zaměstnanec tak výkonem práce zvyšuje svou kvalifikaci, zaměstnanec prekarizovaný zůstává po kvalifikační stránce na stále stejně nízké úrovni.

Tento jev je mimochodem jedním z přetrvávajících pokusů o zdůvodnění platových nerovností mezi muži a ženami. Zaměstnavatelé v začátku kariéry investují více úsilí a více finančních prostředků do zvyšování kvalifikace mužských zaměstnanců. U zaměstnaných žen totiž počítají s tím, že žena odejde na mateřskou a rodičovskou dovolenou dříve, než by svou kvalitnější práci mohla zaměstnavateli náklady spojené se školením umořit. Ženy se tak vrací po rodičovské dovolené do zaměstnání s výrazně nižší kvalifikací a výrazně nižšími pracovními zkušenostmi než muži stejného věku, což je pak příjmově diskriminuje po celý zbytek kariéry.

Polarizace české společnosti podle výzkumu Českého rozhlasu

V roce 2019 provedli pracovníci Sociologického ústavu Akademie věd ČR rozsáhlý výzkum české populace (Kočí, Zlatkovský, Cibulka 2019), ve kterém empiricky identifikovali šest sociálních tříd. Inspirovali se přitom dřívějším britským výzkumem Great British Class Survey,

který podpořila tamní veřejnoprávní rozhlasová stanice BBC. Zjištěné třídní rozdělení je založeno na třech typech kapitálu, jak je již před mnoha lety definoval francouzský sociolog Pierre Bourdieu:

Ekonomický kapitál zahrnuje jednak pravidelný měsíční příjem, který má člověk k dispozici pro své potřeby, jednak majetek, který může využívat. Do této kategorie patří například vlastnictví nemovitosti vhodné k bydlení.

Sociální kapitál neboli společenské vazby. Autoři rozlišují společenské vazby ve vlastní sociální skupině (např. na pracovišti nebo v sousedství) a společenské vazby mimo vlastní sociální skupinu (např. případ, kdy dělník zná lékaře či právníka a je s ním v natolik přátelském vztahu, aby ho mohl požádat o laskavost).

Kulturní a lidský kapitál zahrnuje vzdělání, schopnost hovořit světovými jazyky, orientovat se v globálním světě, pracovat s moderními digitálními technologiemi.

Výzkumníci identifikovali v současné české společnosti následujících šest sociálních tříd:

- **Zajištěná střední třída:** lidé spíše střední generace, kteří vyrostli na konci komunistického období, vyznačují se vysokými příjmy a velkým nashromážděným majetkem. Typicky se jedná o lékaře, právníky a další vzdělané specialisty.
- **Nastupující kosmopolitní třída:** žijí nejčastěji ve velkých městech, vyrostla až po Listopadu 1989, resp. v této době získala většinu svého vzdělání. Domluví se světovými jazyky, umí pracovat s moderními technologiemi.
- **Tradiční pracující třída:** pracují většinou manuálně na pozicích dělníků nebo řemeslníků. Žijí v menších obcích, nejsou příliš zapojeni do sociálních vazeb ani ve svém okolí, ani na lidi z jiných tříd (neznají lékaře, právníky).
- **Třída místních vazeb:** mají výborné kontakty nejen ve své sociální skupině. Žijí v menších obcích, jedná se zejména o starší lidi s nižším vzděláním. Díky nižším životním nákladům jsou ekonomicky relativně zajištěni, nemusí se cítit ohroženi digitalizací pracovního trhu ani Průmyslem 4.0.
- **Ohrožená třída:** nižší střední třída s podprůměrným příjmem i majetkem. Ohrožuje je ztráta zaměstnání i rozvod. Pracují ve špatně ohodnocených zaměstnáních, i když by jim vzdělání umožnilo pracovat v lepších pozicích. Typicky řadové administrativní pracovníce, zaměstnankyně ve službách. Třída, která netěží z nástupu globalizace a digitalizace.

- **Strádající třída:** Lidé s minimálním majetkem, vzděláním i sociálními vazbami. Často se jedná o seniory, ale ne výhradně. Často čelí exekucím, žijí v pronajatém bytě. Typicky pracují ve stavebnictví nebo v obchodě jako prodavači. Neprofitují z ekonomického růstu a nemají zdroje pro zlepšení své situace.

Tabulka 1.1. Rozložení jednotlivých tříd podle jednotlivých typů kapitálu

	Ekonomický kapitál	Kulturní kapitál	Sociální kapitál
Zajištěná střední třída	Vysoký	Průměrný	Nadprůměrný
Nastupující kosmopolitní třída	Nadprůměrný	Vysoký	Vysoký
Tradiční pracující třída	Průměrný	Podprůměrný	Podprůměrný
Třída místních vazeb	Průměrný	Nadprůměrný	Vysoký
Ohrožená třída	Nízký	Průměrný	Nadprůměrný
Strádající třída	Nízký	Nízký	Nízký

Ve srovnání se zmiňovaným britským výzkumem je zajímavé, že v současné české společnosti takřka úplně chybí jedna sociální třída – elita. Tato skupina tvoří v Británii asi 6 % populace (v Česku méně než 1 %) a vyznačuje se vysokými hodnotami všech typů kapitálů. Nejvýše postavené české skupiny vykazují vysoké vlastnictví jednoho či dvou typů kapitálu, v jiných kategoriích mají ale nedostatky.

Vyznačují se proto takzvaným nekonzistentním statusem – například ti, co dokázali nahromadit ekonomický kapitál, nedokázali získat špičkové vzdělání a jazykové kompetence. Lidé s dobrým vzděláním a širokými sociálními vazbami zase nedokázali ještě nahromadit dostatek ekonomického kapitálu

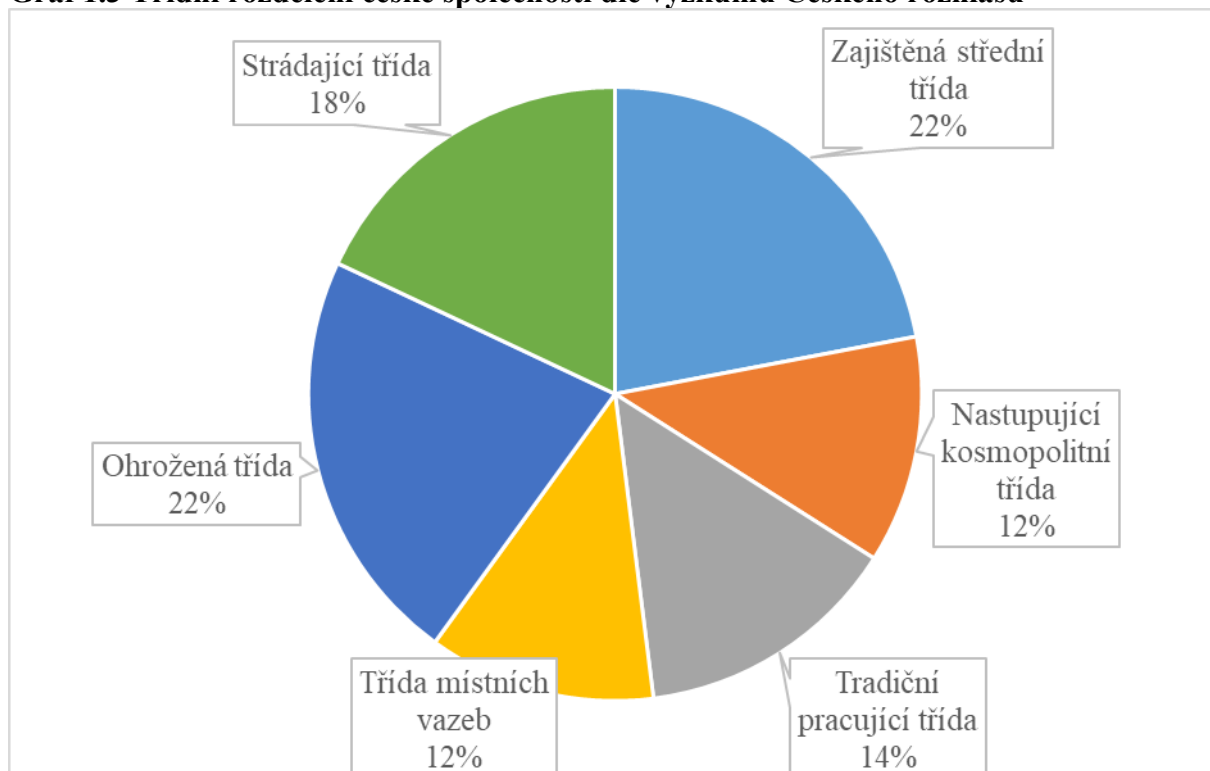
**Česko nedokázalo ani za 30 let tržního hospodářství
vytvořit dostatečně silnou vyšší třídu.**

Rozdělení jednotlivých tříd v české společnosti ukazuje následující graf. Přibližně třetinu českých pracujících tvoří ti, kteří patří buď do Zajištěné střední třídy, nebo Nastupující kosmopolitní třídy. Tato skupina je nejméně ohrožena společenskými změnami i případnou ekonomickou krizí, neohrozí ji ani nástup Průmyslu 4.0.

Asi čtvrtinu české společnosti tvoří třídy Tradičně pracující a Místních vazeb. Tyto třídy sice v současné době, zejména díky svým nízkým životním nákladům, fungují bez větších

problémů. Jsou ale citlivé na změnu společenských a ekonomických poměrů a nové možnosti spojené s globalizací, zapojením Česka do Evropské unie nebo nástupem digitálních technologií nejsou schopni využít.

Graf 1.3 Třídní rozdělení české společnosti dle výzkumu Českého rozhlasu

Zdroj: Český rozhlas

Alarmující je 40 % Čechů, kteří spadají do Ohrožené nebo dokonce Strádající třídy. Tyto třídy již v současné době relativně dobrých ekonomických podmínek pociťují nepřízeň osudu v nejširším slova smyslu. Po ekonomické stránce čelí chudobě a exekucím. Po společenské stránce nechápou současnou dobu, neumí se orientovat v nových výzvách a využít nových možností. Geograficky se shlukují ve vyloučených lokalitách nebo chudých regionech. Současně nemají žádné prostředky k tomu, aby svůj stav změnili k lepšímu – nedisponují ani dostatečným majetkem, ani vzděláním nebo znalostí jazyků, ani širokými sociálními vazbami. Svou vyloučenost pak samozřejmě přenášejí i na své děti.

1.5 Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní reprodukce společnosti

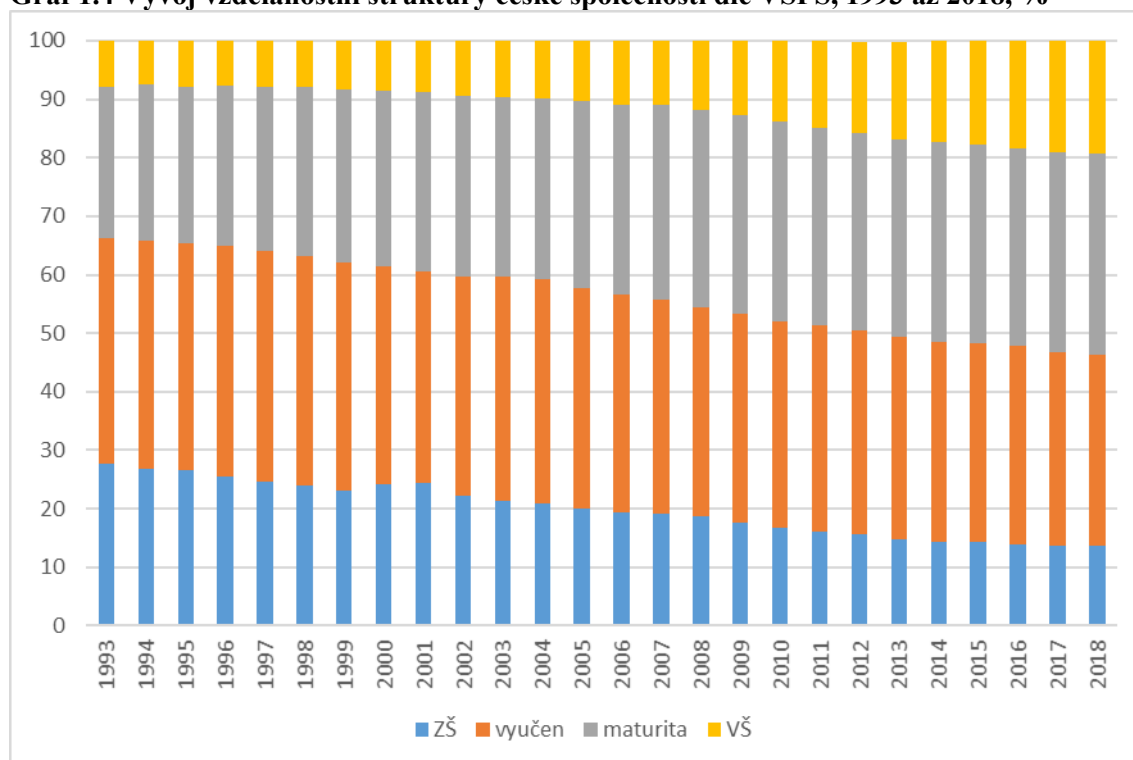
Výrazným zdrojem polarizace společnosti je nejen zařazení jednotlivých osob na trhu práce, ale také jejich věk, pohlaví a vzdělání. Rozdělení české společnosti podle prvních dvou charakteristik zůstává v krátkodobém i střednědobém horizontu takřka neměnné. Společnost mírně stárne, průměrný věk se mezi roky 1989 a 2018 zvýšil z 36,1 na 42,3 roku (ale mezi roky 2009 a 2018 už jen ze 40,6 na 42,3 roku). To je způsobeno zejména zvyšováním naděje dožití, která vzrostla od roku 1989 do roku 2018 z 68 na 76 let pro muže a ze 76 na 82 let pro ženy. Vzhledem k vyšší naději dožití je ve společnosti nepatrně více žen, jejich podíl se ale setrvale pohybuje okolo 51 %. Z hlediska pohlaví by tak nemělo docházet vůbec k žádné nové polarizaci společnosti a z hlediska věku jen k nepatrné (ČSÚ 2019).

Jiné je to ovšem se vzděláním. V průběhu celého 20. století pozvolna rostla průměrná vzdělanost české společnosti. Po Druhé světové válce došlo k rozmachu středoškolského vzdělání, do kterého začaly poprvé v historii ve větší míře pronikat ženy (blíže k feminizaci různých stupňů vzdělání viz DiPrete, Buchmann 2013). Podíl osob se středním vzděláním (bez maturity i s maturitou) výrazně rostl, vyprazdňovala se skupina osob, které svou vzdělávací dráhu ukončily na úrovni základního vzdělání.

Přístup k vysokoškolskému stupni vzdělání byl dlouho omezen jednak politickými bariérami, jednak výrazně nízkou kapacitou vysokých škol. Ani po změně společenských poměrů v Listopadu 1989 nedošlo k výraznému nárůstu studentů vysokých škol. Na zásadní změnu si česká společnost musela počkat ještě deset let, přesně řečeno do roku 2000, kdy byla přijata takzvaná Boloňská deklarace.

Ta, kromě mnoha jiných kroků k vytvoření společného evropského vzdělávacího prostoru, doporučila signatářským zemím rozdělit dříve pětileté studijní programy na tříleté bakalářské a dvouleté magisterské stupně.

Graf 1.4 Vývoj vzdělanostní struktury české společnosti dle VŠPS, 1993 až 2018, %

Zdroj: ČSÚ

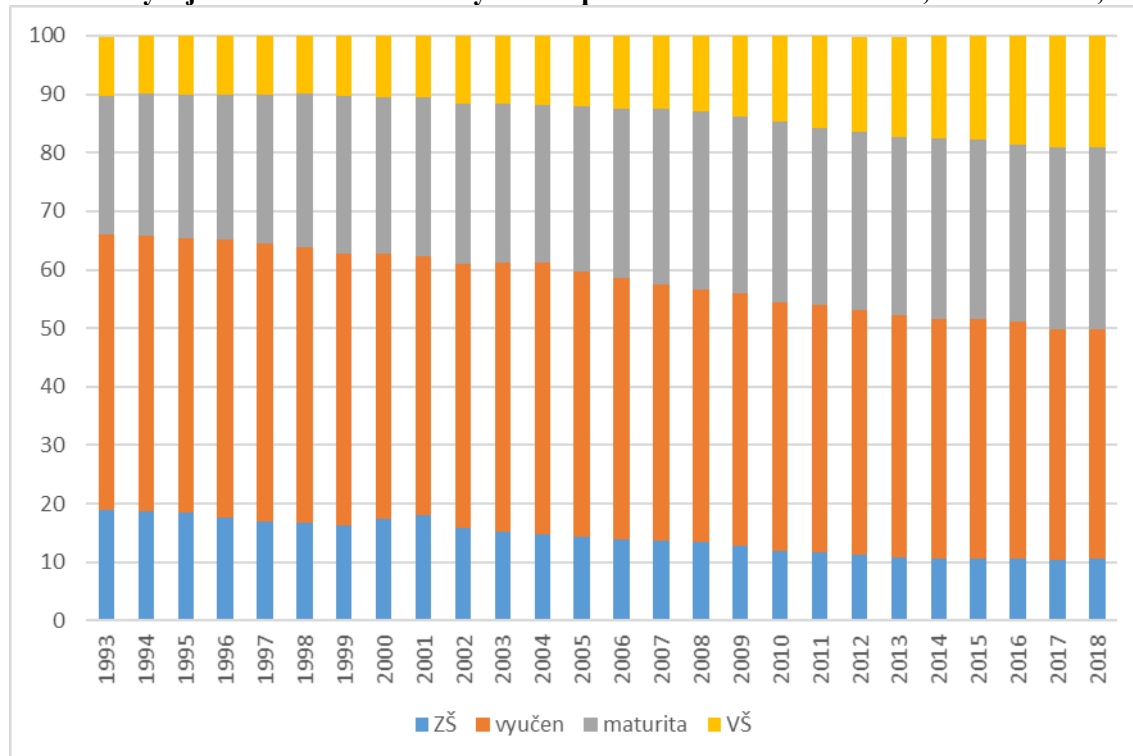
U bakalářského stupně se od počátku uvažovalo o nižší náročnosti jak pro studenty, tak pro univerzity ve smyslu potřebného materiálního i personálního vybavení. Magisterský stupeň měl být výběrový, postoupit do něj měla jen malá část absolventů bakalářských stupňů studia. Právě zavedení levnějších bakalářských studijních programů umožnilo zvýšit počet nově přijímaných studentů do již stávajících univerzit. Kromě toho vznikaly univerzity nové, které ani neaspirovaly na zřízení elitních magisterských stupňů, a od začátku deklarovaly svou propojenost s praxí a omezenost své nabídky na bakalářské studijní stupně.

**Aktuálně je v Česku vyšší podíl vysokoškolsky
vzdělaných žen než mužů.**

Na grafech 1.4, 1.5 a 1.6 je patrné, že skupina vysokoškolsky vzdělaných osob roste zejména na úkor nejméně vzdělaných skupin. Zatímco podíl osob s maturitou mírně vzrostl (z 30 % v roce 2000 na 34 % v roce 2018), a to jak pro muže (z 26,7 % na 31,1 %), tak pro ženy (z 33,1 % na 37,5 %), podíl osob se základním vzděláním prudce poklesl z 24,1 % na 13,7 % a podíl vyučených z 37,3 % na 32,6 %. Dochází tak k celkovému vzdělanostnímu posunu české společnosti směrem nahoru – skupiny osob, které dříve končili se základním vzděláním nebo

vyučením, dnes získávají maturitu, a ti, kdo dříve ukončili své vzdělání po střední škole, získávají ve větší míře než dříve vzdělání vysokoškolské.

Graf 1.5 Vývoj vzdělanostní struktury české společnosti dle VŠPS – muži, 1993 až 2018, %

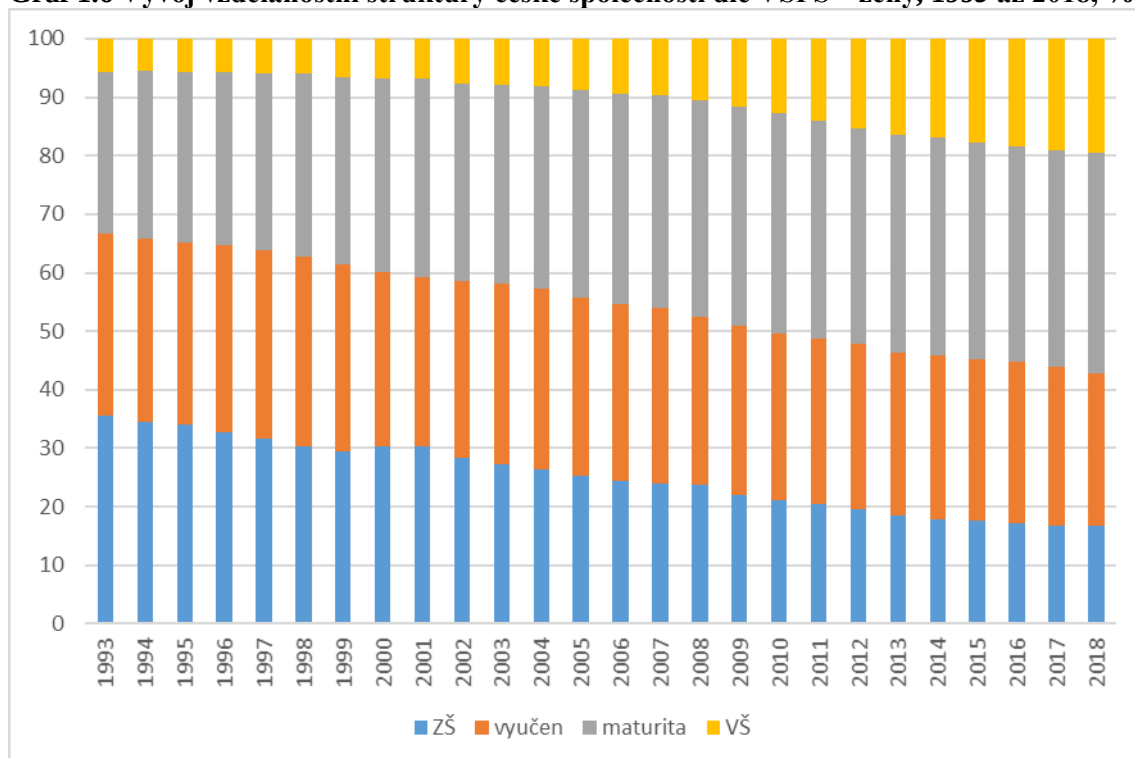

Zdroj: ČSÚ

Problémem zůstává i nadále vzdělanostní nerovnost mezi muži a ženami, zejména na nejnižších stupních vzdělávacího systému. V počtu absolventů vysokých škol už ženy muže předehly a aktuálně je v české populaci asi 19,6 % vysokoškolsky vzdělaných žen a jen 19,1 % vysokoškolsky vzdělaných mužů (rozdíl je ještě výraznější, pokud započteme jen muže a ženy v aktivním věku).

Ženy si také vedou lépe ve skupině středoškolsky vzdělaných – v české populaci bylo v roce 2018 asi 37,5 % žen s ukončeným středním vzděláním, ale jen 31,1 % středoškolsky vzdělaných mužů. Zdá se, že ženy častěji než muži vstupují na střední školy s maturitou, což potvrzuje fakt, že Český statistický úřad eviduje 26,2 % vyučených žen, ale 39,2 % vyučených mužů. Podíl žen se základním vzděláním klesl mezi lety 2000 a 2018 z 30,4 % na 16,6 %, stále je ale jejich podíl vyšší než podíl mužů se základním vzděláním (10,5 % v roce 2018, 17,4 % v roce 2000).

Graf 1.6 Vývoj vzdělanostní struktury české společnosti dle VŠPS – ženy, 1993 až 2018, %

Zdroj: ČSÚ

V nejbližší budoucnosti lze očekávat postupné zvyšování podílu absolventů vysokých škol. I když vzdělanostní expanze skončila přibližně v roce 2008, podíl maturantů vstupujících na vysoké školy se ustálil na stabilních hodnotách. Kromě toho dochází k postupné výměně kohort – starší a méně vzdělané skupiny zaměstnanců opouštějí trh práce a jsou nahrazovány mladými kohortami, které se vyznačují mimo jiné vyšším dosaženým vzděláním.

2. Reprodukce vzdělanostních nerovností

Ze sociálně vědních výzkumů vyplývá, že rodiče i v dnešní době výrazně ovlivňují další dráhu svých potomků. Jedná se do značné míry o ovlivňování nezamýšlené, které rodiče nejsou schopni rozpoznat ani nijak ovlivnit. Výsledek je ale zřejmý, dítě má nerovné šance na získání kvalitního vzdělání podle toho, do jaké rodiny původu se narodilo. Získané vzdělání pak ovlivňuje jeho další pohyb na pracovním trhu.

2.1 Vzdělanostní reprodukce

Sociologové již v 60. letech 20. století odhalili existenci takzvaného základního sociálně stratifikačního trojúhelníku. Jedná se o trojúhelník se třemi vrcholy:

- O – origin, sociální původ operacionalizovaný např. vzděláním nebo majetkem rodičů
- E – education, dosažené vzdělání potomka
- D – destination, dosažený sociální status potomka na trhu práce

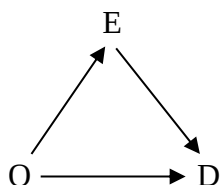
V sociálně stratifikačním vrtulníku lze tedy najít tři vazby:

- OE – vazba mezi sociálním původem a dosaženým vzděláním. Předpokládalo se, že s postupující vzdělanostní expanzí bude tato vazba slábnout, tedy že vliv rodičů na vzdělání potomka bude oslabovat. Díky většímu počtu dostupných míst na středních a vysokých školách bude moci studovat více studentů jen na základě svých schopností, nikoliv na základě svého sociálního původu. Ukázalo se, že tento argument platí jen s jistými omezeními (viz dále).
- ED – vazba mezi dosaženým vzděláním a získanou pozicí na trhu práce. Očekává se, že v moderní společnosti je v zájmu zaměstnavatele zaměstnávat na volné pracovní pozice nejkvalitnější dostupné pracovníky. Roste tak míra zásluhovosti (meritokracie). Lidé získávají dobrou práci na základě svých schopností, vazba ED by tedy měla posilovat. Ani tento předpoklad se neprokázal bez určitých omezení.
- OD – vazba mezi sociálním původem a získanou pozicí na trhu práce. Očekávalo se, že tato vazba bude z důvodu nárůstu meritokracie ve společnosti slábnout. Lidé měli získávat dobrou práci na základě svých schopností (vazba ED), nikoliv na základě známostí a vlivu rodičů. Vazba OD měla tedy slábnout, což se opět neprokázalo.

Rodiče tedy ovlivňují sociální pozici svých potomků jednak přímo (vazba OD), jednak prostřednictvím vzdělání (OE-ED). Oba tyto vlivy měly v moderní době vzhledem ke

vzdělanostní expanzi slábnout, až téměř vymizet. Ani u jednoho vlivu se tak ale beze zbytku nestalo. Přenos charakteristik z rodiče na potomky se označuje jako mezigenerační sociální reprodukce. Podle toho, která charakteristika se přenáší, můžeme hovořit jednak o vzdělanostní reprodukci, jednak o statusové reprodukci.

Obrázek 2.1 Základní sociálně stratifikační trojúhelník

Teorie EBM (education based meritocracy) předpokládala, že v meritokratické společnosti budou oceňovány pouze dovednosti, tedy že zaměstnavatelé budou vybírat zaměstnance výhradně podle jejich kvalifikace, tedy že jediná vazba, která bude dávat smysl, bude vazba ED (Bernardi, Ballarino 2016).

Tato teorie byla ale mnohokrát empiricky vyvrácena; vzdělání není jediná charakteristika, podle které jsou přidělována pracovní místa. Alternativní, o něco slabší, teorie EGE (education as a great equalizer) proto předpokládá, že vzdělání alespoň snižuje nerovnosti způsobené sociálním původem (Bernardi, Ballarino 2016). Zejména vyšší stupně vzdělání mají pro získání zaměstnání větší vliv než sociální původ. I když část nerovností se stále projevuje prostřednictvím již popsané vazby OE, přímý vliv sociálního původu (tedy vazba OD) by měl podle teorie EGE klesat.

Bernardi a Ballarino (2016) ale zjistili, že přímý vliv sociálního původu i nadále přetrvává. S přechodem od industriální společnosti k postindustriální totiž trh práce začíná oceňovat odlišné znalosti a dovednosti, než jaké považuje za důležité vzdělávací systém. Namísto tvrdých faktografických znalostí (hard knowledges) jsou to spíše měkké dovednosti (soft skills). Ty jsou osvojovány spíše výchovou v rámci rodiny než nabývány v rámci vzdělávacího systému. Jedná se například o cílevědomost, schopnost se prosadit apod.

2.2 Proč dochází k reprodukci

Důvodů, proč dochází k mezigenerační vzdělanostní reprodukci, identifikovali sociologové celou řadu. Dělí se přibližně do těchto velkých skupin:

- **Komunikační schopnosti dětí:** v pojetí Pierra Bourdieuho se jedná zejména o kulturní kapitál rodiny. Děti, které pocházejí z rodin s vysokým kulturním kapitálem, navštěvují od malička muzea a galerie. Potom vstoupí do školského systému, ve kterém působí učitelé s podobně vysokým kulturním kapitálem. Děti pak dokáží s učiteli komunikovat mnohem efektivněji, což učitelé omylem vydávají za znak inteligence, a odměňují lepšími známkami.

Alternativní vysvětlení Basila Bernsteina hovoří o omezeném a rozvinutém jazykovém kódu. Děti, které vyrůstaly se vzdělanějšími rodiči, jsou od malička zvyklé vyjadřovat se v rozvinutějších větách, klást otázky a získávat na ně odpovědi. Mají tak zvané rozvinutý jazykový kód. Oproti dětem s omezeným jazykovým kódem jsou lépe schopny komunikovat s učiteli.

- **Aspirace rodičů:** rodiny se vzdělanými rodiči se také liší od rodin s méně vzdělanými rodiči v tom, jaká důležitost je v nich přikládána vzdělání. Tomáš Katrňák (2004) provedl výzkum mezi rodinami vysokoškoláků a rodinami dělníků, a zjistil, že v rodinách vysokoškoláků jsou děti neustále ujišťovány o důležitosti vzdělání. Rodiče se zajímají o dění ve škole, dělají s dětmi domácí úkoly a poskytují jim dostatečné zázemí v rozvoji jejich schopností. Automaticky předpokládají, že jejich děti budou studovat vysokou školu.

Oproti tomu rodiče bez vysokoškolského vzdělání vykazují nižší vzdělanostní aspirace. Spokojí se s tím, že jejich dítě získá výuční list (doslova říkají, že maturitu si může dodělat vždycky, když bude chtít, hlavně aby měl potomek „něco“ jisté). Dítěti důležitost vzdělání nezdůrazňují, naopak často uvádějí příklady jednotlivých selhání vzdělávacího systému („je to inženýr a pracuje u nás na soustruhu“). O dění ve škole se nezajímají a s dětmi se do školy nepřipravují. Katrňák používá pro děti z dělnických rodin pojem „volně plovoucí korkové zátky“, které škola buď vynese výše, nebo spláchne, samy se ale vnějším vlivům nedokáží vzepřít.

Problematickostí mezigenerační vzdělanostní reprodukce spočívá především v její sociální nespravedlnosti. Oba přístupy k vysvětlení vůbec nezahrnují schopnosti dětí, jejich inteligenci. Na ní totiž nezáleží. I inteligentní dítě narozené do „špatné“ rodiny má výrazně zhoršené šance

na dosažení vyššího vzdělání. Naopak i méně inteligentní dítě, které se narodí do rodiny, která přikládá vzdělání dostatečný důraz, má cestu k vyšším vzdělanostním stupňům výrazně usnadněnou.

U vyšších vzdělanostních stupňů vliv sociálního původu slábne – u vysokoškolského studia je nižší než u studia středoškolského. Problém českého školství ale spočívá v tom, že je v podstatě od samého začátku velmi selektivní a vícekolejné. Děti jsou po pěti letech vzdělávání rozděleny na elitní osmiletá gymnázia nebo standardní základní školu. Po devíti letech vzdělávání pokračují v učňovských oborech, které jsou slepou kolejí neumožňující snadno pokračovat v dalším studiu, nebo na středních školách různého typu a úrovně, které do značné míry určují jejich další osud.

2.3 Použitá data: Evropský výzkum hodnot

Pro statistické analýzy v této kapitole byla využita data z výběrového šetření European Values Survey (Evropský výzkum hodnot, EVS). Jedná se o mezinárodní šetření s historií od roku 1981, kdy proběhla – tehdy pouze v zemích tehdejší západní Evropy – první vlna tohoto šetření. Druhá vlna, již se zahrnutím postkomunistických zemí, proběhla v roce 1991. Třetí vlna se zahrnutím dalších zemí byla uskutečněna v roce 1997, čtvrtá vlna v roce 2008 a pátá, dosud poslední, vlna v roce 2017.

Česká republika, potažmo Československo, se účastní posledních čtyř vln šetření EVS. Data jsou tedy k dispozici za roky 1991, 1997, 2008 a 2017. O sběr dat se na české úrovni stará Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity. Data jsou následně mezinárodně harmonizována a zveřejňována pro akademické a výukové účely.

Datový soubor obsahuje kromě základních socio-demografických informací o respondentech (jako je věk, pohlaví, vzdělání, bydliště, náboženské vyznání a další) také proměnné týkající se jejich postojů a názorů z různých oblastí. Pravidelně se objevují otázky týkající se sociální distance (které skupiny osob by respondent nechtěl mít za sousedy), postmaterialismu, charakteristik dobrého zaměstnání, role mužů a žen a dalších. (Podrobněji k proměně hodnot v závislosti na různých charakteristikách respondenta viz kapitola 4).

K analýzám jsme využili pouze data z páté vlny. Jedná se o nejnovější dostupná data, která navíc jako jediná ze všech pěti vln obsahují informace o vzdělání rodičů respondenta, a jsou tak nejvhodnější ke studiu mezigenerační vzdělanostní reprodukce. Ze souboru byli vyřazeni respondenti mladší než 18 let a také respondenti starší než 65 let. Ve výsledku tak v datovém

souboru zůstali pouze respondenti, kteří se s největší pravděpodobností pohybují na trhu práce. Celkově soubor obsahoval 1 224 respondentů, z toho 40 % mužů a 60 % žen.

2.4 Rozdíly v mezigenerační reprodukci

Tabulka 2.1 ukazuje míru mezigenerační reprodukce v rámci celého datového souboru. Vzhledem k tomu, že soubor zahrnuje respondenty, kteří ukončili své vzdělání v průběhu několika desetiletí, přičemž jednotlivé vzdělanostní stupně nebyly v každé době plně srovnatelné, muselo dojít k určitému rekódování. Nejvyšší dosažený stupeň vzdělání respondenta, jeho otce a jeho matky, byly převedeny na následující čtyři kategorie:

- Neukončené a základní
- Vyučení bez maturity
- Střední s maturitou
- Vysokoškolské všech stupňů

U vzdělanostně heterogenních rodin, tedy v případech, kdy jeden z rodičů měl i po zmíněném rekódování vyšší stupeň vzdělání než druhý, jsme pro první kroky analýzy vzali vždy vzdělání toho, kdo dosáhl vyššího stupně. Předpokládáme totiž, že právě on měl v rodině největší vliv na vzdělání potomků. (Alternativní teorie použitá např. v knize Odsouzení k manuální práci (Katrňák 2004) předpokládá, že důležitější pro vzdělání potomků je matka. Např. v rodinách, kde má otec jen střední vzdělání s výučním listem, zatímco matka střední vzdělání s maturitou, je to právě matka, která ovlivňuje vzdělanostní aspirace dětí.)

Tabulka 2.1 Vzdělanostní reprodukce v české společnosti bez ohledu na pohlaví a kohortu, %

		Vzdělání potomků				
		Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
Vzdělání rodičů	Základní	29,89	39,67	25,54	4,89	100,00
	Vyučení	7,39	47,61	36,39	8,62	100,00
	Maturita	5,70	20,96	53,31	20,04	100,00
	VŠ	5,47	5,47	34,83	54,23	100,00

Zdroj: EVS

Už v základní tabulce 2.1 vidíme, že bez ohledu na jakékoliv další charakteristiky respondentů je vzdělanostní reprodukce v české společnosti velmi silná. Pouze necelých 5 % dětí rodičů se základním vzděláním dosáhne na vysokoškolský diplom. Pokud je alespoň jeden rodič

vyučený, šance na dosažení vysoké školy se téměř zdvojnásobuje (na 8,6 %), zatímco riziko, že dítě zůstane v nejnižší vzdělanostní kategorii, výrazně klesá (z 30 % na 7,4 %).

Přítomnost vzdělanostní reprodukce je patrná ještě více u vzdělanějších rodičů. Děti z rodin, kde má alespoň jeden rodič maturitní vzdělání, mají takřka 75 % šanci získat alespoň maturitní vzdělání, s 20% pravděpodobností potom dokonce získají vysokoškolské vzdělání. Děti z vysokoškolsky vzdělaných rodin mají více než poloviční šanci, že také získají vysokoškolské vzdělání, a s takřka 90% jistotou nebudou mít nižší vzdělání než středoškolské s maturitou.

Druhá tabulka 2.2 ukazuje, jak předávají rodiče svůj vzdělanostní status synům a dcerám. Vzdělávací strategie rodin byla totiž po velkou většinu 20. století rozdílná k mužským a ženským potomkům (viz blíže DiPrete, Buchman 2011). Na vině byla jednak společenská nerovnost v závislosti na pohlaví, v jejímž rámci byly dcerám přisuzovány spíše role v domácnosti než v placeném zaměstnání. Vliv měly ale také důvody ekonomické, kdy při omezených zdrojích, které mohla rodina na vzdělání svých potomků uvolnit, upřednostňovala potomky mužské, u nichž byla větší naděje, že získají dobře placené zaměstnání a investice vložené do vzdělání rodině nějakým způsobem vrátí.

Tabulka 2.2 tento předpoklad do značné míry potvrzuje. Dcery z rodin, kde mají rodiče jen základní vzdělání končí mnohem častěji než synové také pouze se základním vzděláním. Zatímco rodina mobilizuje veškeré své zdroje, aby syna dovedli aspoň k úspěšnému vyučení, o vzdělávání dcer – zdá se – nijak zvlášť nedbá. Podobné nerovnosti založené na pohlaví potomka najdeme i ve skupině rodin, kde jsou rodiče pouze vyučení. Dcery z těchto rodin sice o něco častěji získávají střední vzdělání s maturitou, mnohem častěji ale také končí jen se základním vzděláním. Synové opět výrazně častěji kopírují vzdělanostní stupeň svých rodičů a prakticky vůbec už nezůstávají jen na úrovni ukončeného základního vzdělání.

Diametrálně odlišná je situace v rodinách, kde má alespoň jeden rodič střední vzdělání s maturitou nebo dokonce vysokou školu. Takové rodiny už dcery nijak vzdělanostně nediskriminují a dá se říct, že dcery z těchto rodin získávají maturitní nebo vysokoškolské vzdělání přibližně stejně často jako synové.

Tabulka 2.2 Vzdělanostní reprodukce v české společnosti podle pohlaví respondenta, %

		Vzdělání syna				
		Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
Vzdělání rodičů	Základní	16,88	57,14	20,78	5,19	100
	Vyučení	2,90	55,80	32,25	9,06	100
	Maturita	6,67	25,24	49,52	18,57	100
	VŠ	6,86	5,88	32,35	54,90	100
		Vzdělání dcery				
		Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
Vzdělání rodičů	Základní	39,25	27,10	28,97	4,67	100
	Vyučení	10,11	42,64	38,90	8,35	100
	Maturita	5,09	18,26	55,69	20,96	100
	VŠ	4,04	5,05	37,37	53,54	100

Zdroj: EVS

Dalším předpokladem je odlišná vzdělanostní reprodukce na základě vzdělání jednotlivých rodičů. Předpokládá se, že otec ovlivňuje svým vzorem spíše syna, zatímco matka přenáší svůj vzdělanostní stupeň spíše na dceru. Souvislost vzdělání otce a matky a syna a dcery proto shrnuje tabulka 2.3 a přehledněji i graf 2.1.

Kategorie rodičů pouze se základním vzděláním upřednostňuje, aby potomek mužského pohlaví dosáhl alespoň vyučení (60 % pro otce, 54 % pro matku). U dcery je tlak na vyučení mírně slabší (32 % pro otce, 35 % pro matku). Nezdá se, že by se tlak na vyšší vzdělání lišil podle pohlaví rodiče a pohlaví potomka, neboli ani matky se základním vzděláním neupřednostňují vyšší vzdělání dcer před vyšším vzděláním synů.

Tabulka 2.3 Vzdělanostní reprodukce v české společnosti podle pohlaví rodiče a pohlaví respondenta, %

Vzdělání otce	Vzdělání syna				
		Základní	Vyučení	Maturita	VŠ
	Základní	13,40	59,79	21,65	5,15
	Vyučení	3,85	49,36	33,97	12,82
	Maturita	7,57	23,24	50,27	18,92
	VŠ	4,11	5,48	30,14	60,27
	Vzdělání dcery				
		Základní	Vyučení	Maturita	VŠ
	Základní	33,08	31,54	28,46	6,92
	Vyučení	9,59	37,22	41,17	12,03
	Maturita	4,74	19,34	56,20	19,71
	VŠ	4,11	5,48	35,62	54,79
Vzdělání matky	Vzdělání syna				
		Základní	Vyučení	Maturita	VŠ
	Základní	10,73	54,24	24,86	10,17
	Vyučení	2,36	50,79	36,61	10,24
	Maturita	6,91	19,15	50,00	23,94
	VŠ	7,94	3,17	28,57	60,32
	Vzdělání dcery				
		Základní	Vyučení	Maturita	VŠ
	Základní	25,72	34,78	32,97	6,52
	Vyučení	7,06	38,72	44,87	9,34
	Maturita	5,26	13,53	51,88	29,32
	VŠ	3,51	1,75	40,35	54,39

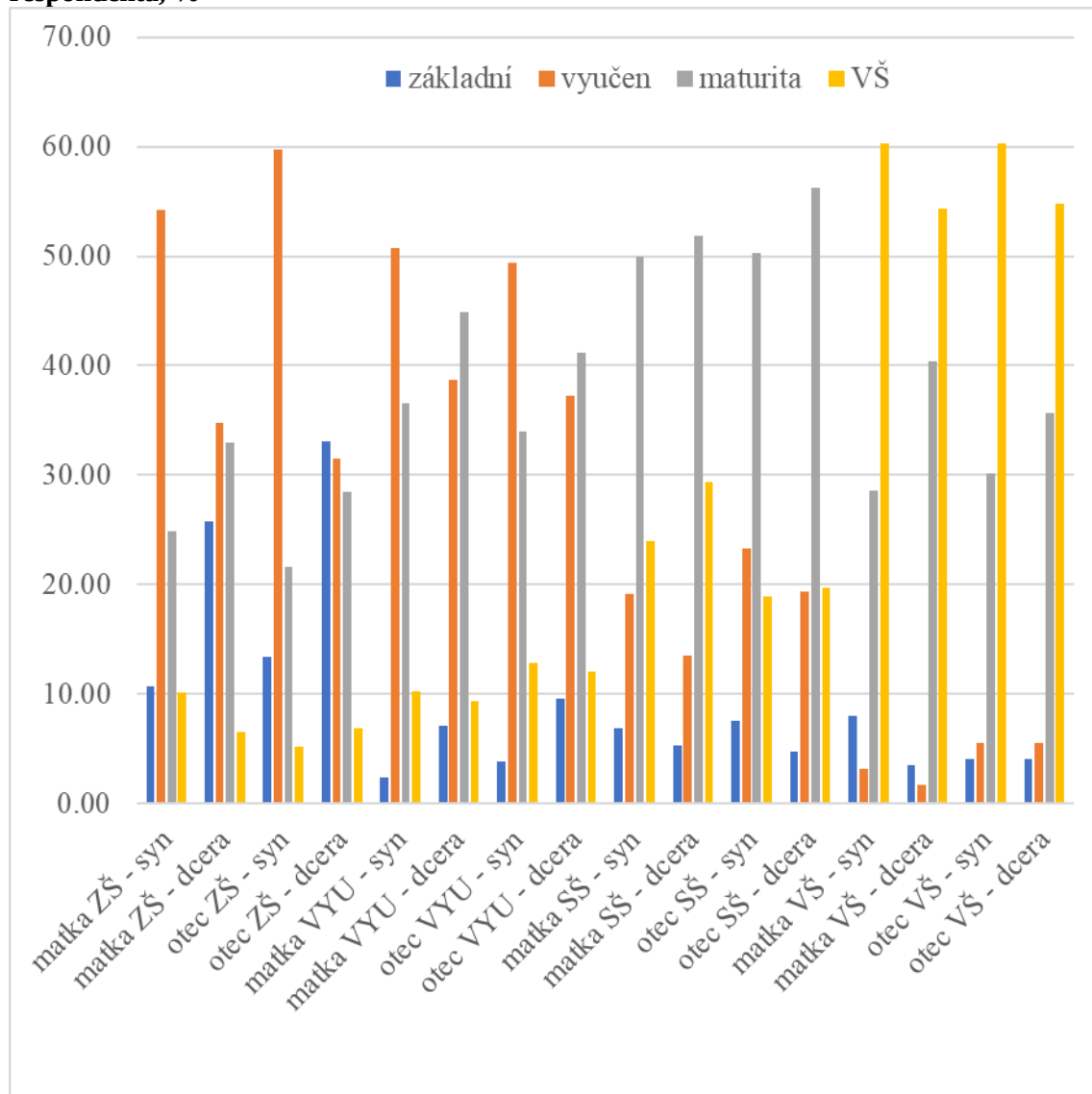
Zdroj: EVS

V kategorii rodičů s výučním listem nejsou nijak významné rozdíly v rámci vzdělanostní reprodukce potomků na učební obor. Jak matky, tak otcové s výučním listem ovlivňují své syny i dcery přibližně stejně. Rozdíl je ale patrný, když se podíváme na vyšší vzdělání potomků. Oba rodiče se snaží, aby potomek dosáhl středoškolského vzdělání s maturitou, o něco více, pokud se jedná o dceru. Matky jsou vůči dcerám v tomto směru o něco vstřícnější (45 % vs. 41 % u otců). Nutno ale poznamenat, že v rodinách vyučených rodičů jsou matky obecně vzdělanostně ambicióznější, jejich tlak je silnější i v případě synů (37 % u matek vs. 34 % u otců).

V kategorii rodičů se středním vzděláním s maturitou je opět jasně patrná vazba mezi matkou a dcerou. Jsou to dcery středoškolsky vzdělaných matek, které častěji než jejich bratrové dosahují středního vzdělání s maturitou nebo dokonce získávají vysokoškolský diplom. U středoškolsky vzdělaných otců jsou poměry vysokoškoláků u potomků v podstatě vyrovnané.

Dcery ale častěji než synové dosahují středního vzdělání s maturitou; u synů se otcové s maturitou častěji spokojí se získáním výučního listu.

Graf 2.1: Vzdělanostní reprodukce v české společnosti podle pohlaví rodiče a pohlaví respondenta, %

Zdroj: EVS

V kategorii rodin s vysokoškolským vzděláním jsou už šance synů i dcer víceméně vyrovnané. Drobný rozdíl je ještě u středního vzdělání, které ale dcery dosahují častěji než synové bez ohledu na to, zda mají vysokoškolsky vzdělaného otce nebo matku. To je ale způsobeno vzdělanostní expanzí, která teprve v relativně nedávné době obrátila genderovou mezeru ve vzdělání, tedy dostala na vysoké školy výrazně větší počet studentek než dříve. Následující analýza podle roku narození už tento rozdíl mezi dcery a syny v přístupu k vysokoškolskému vzdělání stírá.

2.5 Vzdělanostní expanze jako řešení

Nerovnosti v přístupu k vyššímu vzdělání měla do značné míry oslabit vzdělanostní expanze. Logicky se předpokládalo, že pokud bude umožněno studium (nejprve na středoškolské úrovni, později na úrovni vysokoškolské) výrazně větším procentu osob, dostanou se na příslušnou školu nejen potomci vysoce vzdělaných rodičů, kterých je omezený počet, ale také i další skupiny obyvatel.

První vzdělávací revoluce zahrnovala zpřístupnění dostatečného množství míst na úrovni základního školství. V českých zemích proběhla v 19. a počátkem 20. století a je spojena se zaváděním povinné školní docházky a odstraněním ngramotnosti. Její důsledky už v současných datových souborech nemůžeme analyzovat.

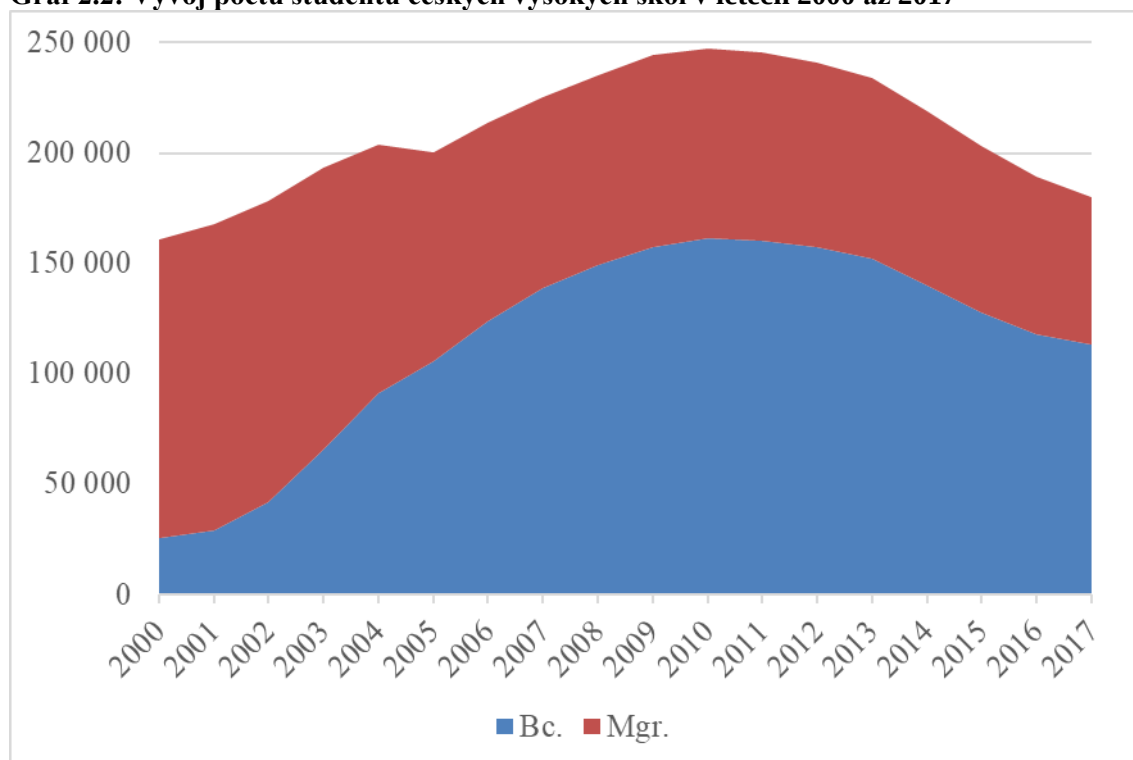
Druhá vzdělávací revoluce se týkala středoškolského vzdělání, a to jak vzdělání v učebních oborech, tak vzdělání ve středních školách s maturitou. Časově je možné tuto druhou vzdělanostní revoluci datovat někam do druhé poloviny 20. století. Její odkaz je v datech stále mírně patrný (viz blíže Katrňák, Simonová, Fónadová 2013).

Časově nejčerstvější je třetí vzdělávací revoluce, která se týká výrazného zvýšení počtu studentů vysokých škol. V evropských zemích probíhá od roku 2000, kdy byla schválena Boloňská deklarace, až do roku 2009. Poté nárůst počtu studentů na vysokých školách končí a vzhledem k poklesu demografické křivky se nejspíš v dohledné době bude počet studujících spíše snižovat.

Graf 2.2 ukazuje, jak se měnil počet studentů vysokých škol od roku 2000, kdy byla přijata Boloňská deklarace. Na grafu je jasné patrné, že do té doby minoritní bakalářské studium se začalo velmi rychle rozvíjet a počet studujících bakalářů je výrazně vyšší než počet studujících magistrů. Oproti tomu na magisterském stupni studia nedošlo k žádnému výraznému poklesu, jak se po přijetí Boloňské deklarace předpokládalo. Zdá se, že české vysoké školství si ponechalo svůj předboloňský magisterský stupeň studia takřka beze změn (aspoň co se kapacity týká) a přidalo jen k němu výrazně dostupnější bakalářský stupeň. Vysokoškolskou expanzi v České republice tak podle tohoto zjištění táhnou především bakalářské studijní programy.

Na grafu je také jasné patrný konec expanze okolo roku 2009. Pokud bychom expanzi měřili počtem nebo podílem maturantů, kteří se k vysokoškolskému studiu přihlásili, došlo by ke konci expanze asi o rok nebo o dva dříve. V každém případě ale počet studentů vysokých škol klesá v souladu s poklesem demografické křivky.

Graf 2.2: Vývoj počtu studentů českých vysokých škol v letech 2000 až 2017

Zdroj: MŠMT (2018)

Častým argumentem ve veřejných debatách se stává fakt, že studenti volí snadnější ekonomicko-manažerské a humanitně-sociální studijní programy na úkor náročnějších (a dříve takřka jediných možných) technicko-přírodovědných.

Jak ukazuje graf 2.3, mezi sledovanými roky 2007 a 2017 skutečně došlo k mírnému poklesu studujících v přírodovědných a technických oborech (v absolutních číslech asi ze 109 tisíc na 93 tisíc). K obdobnému poklesu ale došlo i v jiných skupinách oborů (např. humanitní a společenské vědy z 54 tisíc na 50 tisíc, ekonomické vědy z 81 tisíc na 61 tisíc, pedagogika z 46 tisíc na 32 tisíc apod.). Zdá se tedy, že pokles jednotlivých oborů je způsoben spíše poklesem počtu studentů než parazitováním jedné skupiny oborů na druhé. Také další analýzy (Doseděl 2019) ukazují, že počet studentů technických oborů zůstal od roku 2000 v podstatě stejný a celou vzdělanostní expanzi táhly hlavně společenskovědní, humanitní a ekonomické obory, které byly předtím uměle udržovány na nízkých hodnotách.

Zajímavější je proto graf 2.4, který ukazuje, jak se mění relativní podíl studujících dané skupiny oborů. V tomto pohledu už je – v médiích často prezentován jako dramatický – pokles zájmu o technické obory mnohem méně významný. Mezi lety 2007 a 2017 poklesl podíl studujících technických a přírodovědných oborů pouze z 31,03 % na 30,68 % (pro samotné technické obory

pak došlo k poklesu z 23,46 % na 21,58 %, ale jelikož zařazení některých hraničních oborů, jako např. biochemie, je sporné, je lepší se dívat na součet obou skupin oborů).

Podíl studujících humanitních a sociálně vědních oborů vzrostl v daném období z 15,32 % na 16,63 %, což bylo vyváжено poklesem podílu studentů ekonomických oborů z 23,11 % na 20,00 %. Zajímavý je poměrně velký nárůst oborů zdravotnických (ze 7,24 % na 10,25 %), který je způsoben pravděpodobně byrokratickou změnou – i střední zdravotnický personál, jako jsou zdravotní sestry, porodní asistentky nebo zdravotničtí záchranáři, musí mít nyní vysokoškolské vzdělání.

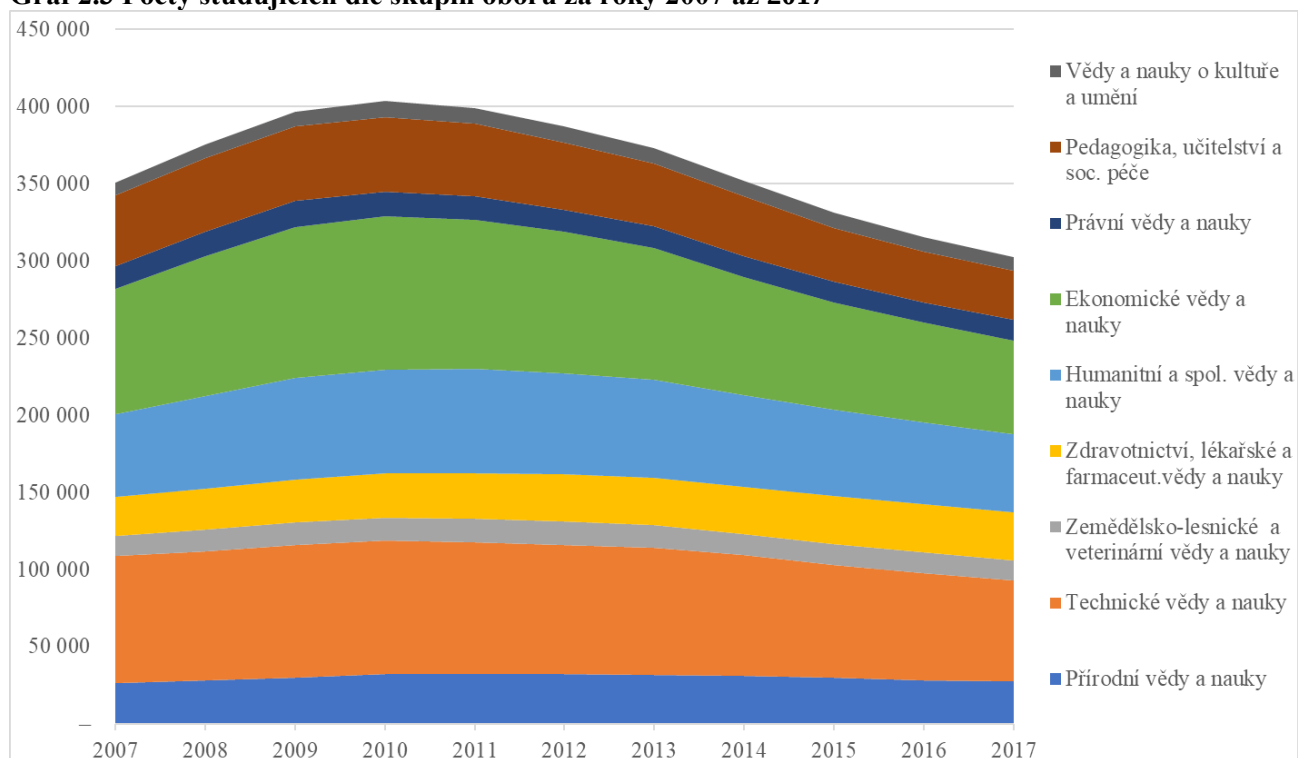
Grafy 2.5 a 2.6 pak ukazují počet, respektive podíl absolventů podle jednotlivých skupin oborů studia. Zejména o technických oborech se často uvádí, že není ani tak složité být přijat ke studiu, jako úspěšně studium dokončit, protože míra mortality studentů je ve srovnání s jinými skupinami oborů příliš vysoká.

V tomto pohledu si ale technické a přírodovědné obory spíše polepšily. Počet absolventů vzrostl ve sledovaném období z 20 530 na 21 857. V relativním pohledu to znamená mírný pokles z 32,08 % na 30,28 %. Humanitní, sociální a ekonomické vědy zaznamenaly v absolutním pohledu zajímavý nárůst z 24 286 absolventů v roce 2007 na 28 523 absolventů v roce 2017. V relativním pohledu už není nárůst tak dramatický, pouze z 37,95 % na 39,51 %.

Přinejmenším na úrovni vysokého školství tak můžeme konstatovat následující:

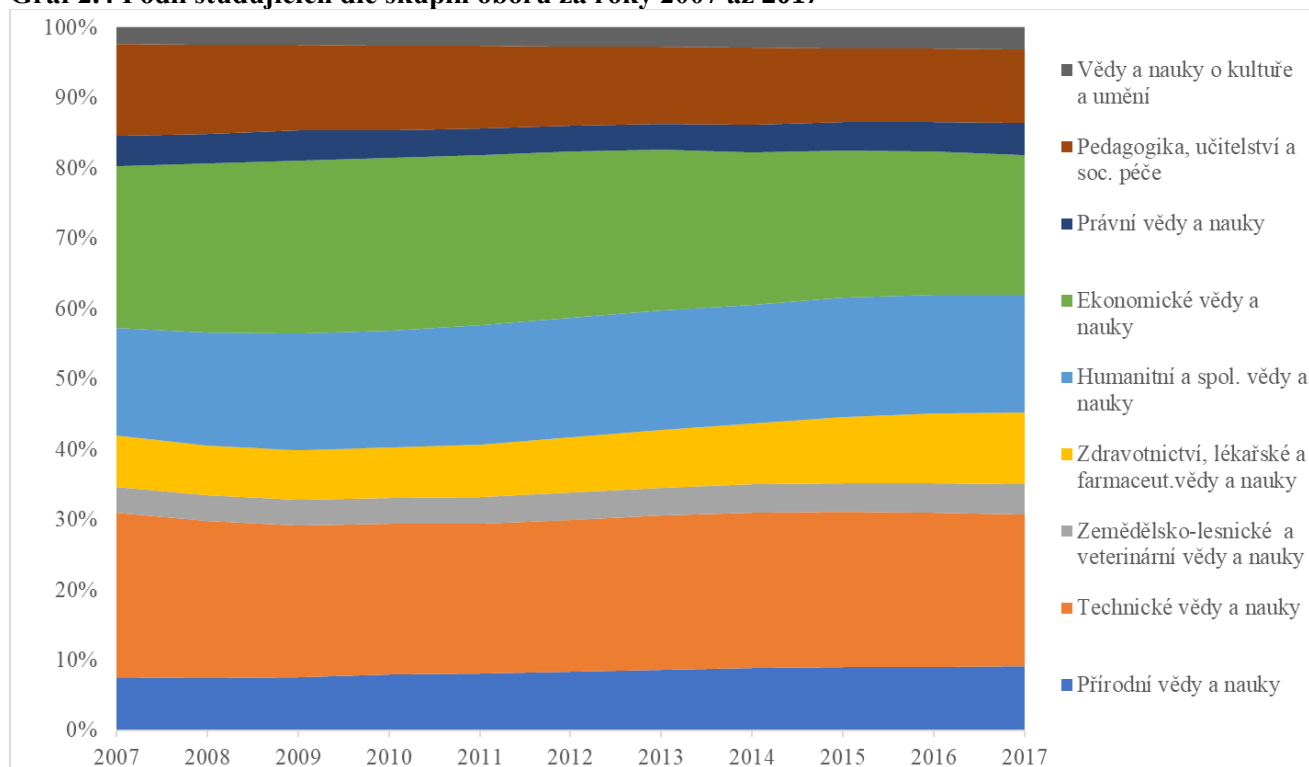
- Podíl studentů ani absolventů technických a přírodovědných oborů nijak dramaticky neklesá.
- Vzdělanostní expanzi táhly (ekonomicky méně náročnější) obory humanitní, sociálněvědní a ekonomické.
- Nejvíce se rozvíjí zdravotnické obory.

Graf 2.3 Počty studujících dle skupin oborů za roky 2007 až 2017

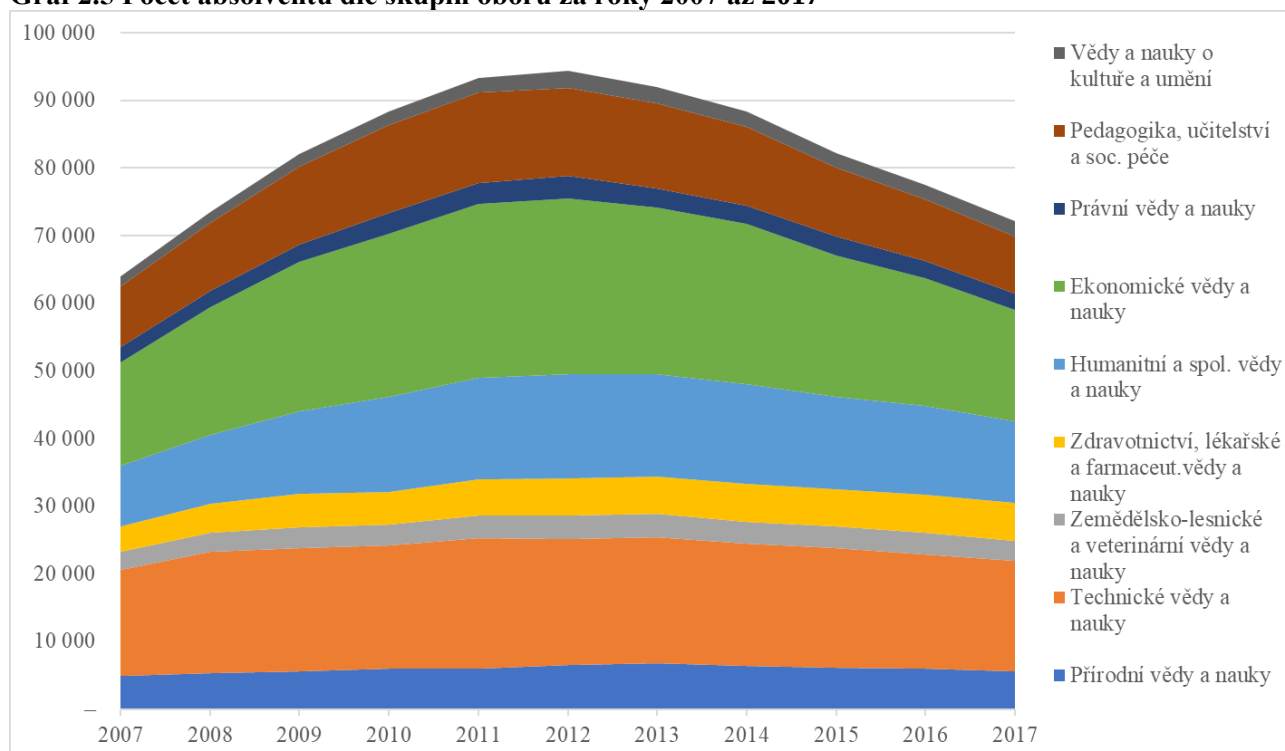
Zdroj: MŠMT (2018)

Graf 2.4 Podíl studujících dle skupin oborů za roky 2007 až 2017

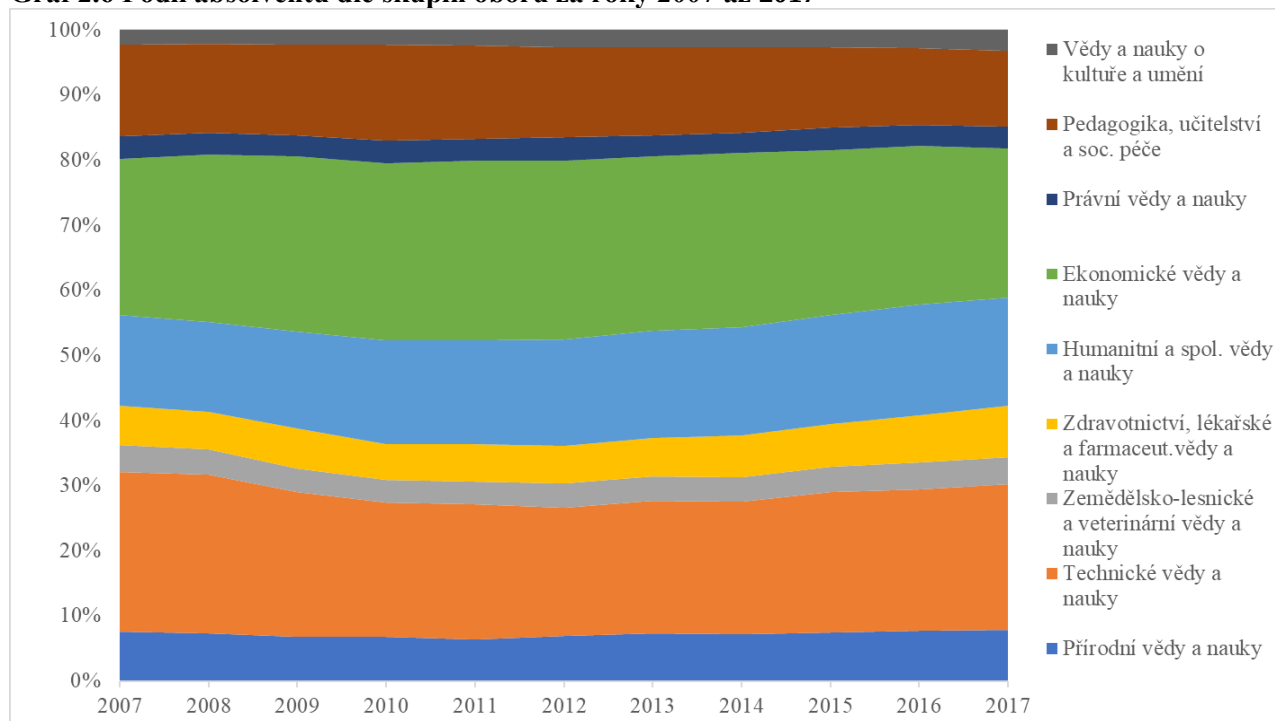
Zdroj: MŠMT (2018)

Graf 2.5 Počet absolventů dle skupin oborů za roky 2007 až 2017

Zdroj: MŠMT (2018)

Graf 2.6 Podíl absolventů dle skupin oborů za roky 2007 až 2017

Zdroj: MŠMT (2018)

Podívejme se nyní na data z Evropského výzkumu hodnot EVS, abychom zjistili, jak se míra mezigenerační vzdělanostní reprodukce proměňuje v souvislosti se vzdělanostní expanzí. Jak již bylo uvedeno, sociální vědci obvykle předpokládají, že otevření nějakého vzdělávacího stupně většímu počtu osob znamená, že jsou ve svých vzdělávacích ambicích uspokojeny nejen rodiny s výše vzdělanými rodiči, ale postupně i další vzdělanostní skupiny.

Pro ověření tohoto předpokladu jsme rozdělili respondenty výzkumu EVS do věkových skupin tak, abychom zaznamenali změny vzdělanostní reprodukce v průběhu času. Jedná se o věkové skupiny:

- 25-30 let: čerství absolventi škol, vystudovali v době vrcholící vzdělanostní expanze
- 31-40 let: vystudovali v době vzdělanostní expanze nebo těsně před ní
- 41-50 let: vystudovali před vzdělanostní expanzí, ale již většinou po Listopadu 1989
- 51-65 let: vystudovali před Listopadem 1989

Tabulka 2.4 ukazuje, jak funguje mezigenerační vzdělanostní reprodukce v závislosti na věku respondenta, tentokrát tříděná na první úrovni podle vzdělání rodičů. (Opět bylo bráno jako rozhodující vzdělání toho z rodičů, kdo dosáhl vyššího vzdělanostního stupně.).

První společensky negativní zjištění nacházíme již na úrovni rodičů se základním vzděláním. Na této úrovni v průběhu času mezigenerační reprodukce silně posiluje. Zatímco u starších respondentů (tj. v dřívějších dobách) ještě byla zhruba pětínová šance na získání střední školy s maturitou a aspoň symbolická (3 %, resp. 8 %) šance na získání vzdělání vysokoškolského, tyto možnosti v nejmladších kohortách mizí. Generace tzv. mileniálů už kopíruje základní vzdělání svých rodičů, nanejvýš získá výuční list.

Výrazně pozitivnější situace panuje v rodinách, kde mají rodiče vzdělání s výučním listem. Riziko, že se dítě vzdělanostně propadne do nižší úrovně, tj. získá jen základní školu, nemá žádný setrvalý trend a v nejmladší generaci se pohybuje asi kolem devíti procent. Podíl dětí, které převzmou vzdělanostní stupeň svých rodičů, postupně klesl asi z poloviny přibližně na třetinu v nejmladší generaci. Naopak roste podíl dětí, které – ač mají pouze vyučené rodiče – získají vysokoškolské vzdělání. Aktuálně takoví potomci tvoří asi pětinu, před pěti lety ale nedosahoval podíl vysokoškolsky vzdělaných potomků vyučených rodičů ani deset procent. V tomto směru je tedy jasně patrný pozitivní vliv vzdělanostní expanze.

Potomci rodičů, kteří dosáhli středního vzdělání s maturitou, mají asi čtvrtinové riziko, že zažijí vzdělanostní sestup. Toto riziko v průběhu času mírně klesá – z 28 % až na dnešních 18 %.

Další přibližně polovina potomků (aktuálně 48 %, dříve ale 56–58 %) získá stejný vzdělanostní stupeň jako jejich rodiče, tedy střední vzdělání s maturitou. Rostoucí podíl potomků pak prodělá vzdělanostní vzestup, tedy dosáhne vysokoškolského vzdělání (aktuálně 34 %, v dřívějších generacích 25 %, 19 % a 16 %).

Potomci vysokoškolsky vzdělaných rodičů mají takřka stoprocentní jistotu, že nezůstanou po celý život jen se základním vzděláním. Oproti situaci před Listopadem 1989 nebo těsně po něm příliš nehrozí ani to, že by skončili s výučním listem. Asi třetina potomků vysokoškoláků (28–30 % bez jasného trendu nebo výrazných změn) získá maturitní vzdělání, zbytek pak vzdělání vysokoškolské. Podíl potomků vysokoškolsky vzdělaných rodičů, kteří sami získají vysokoškolské vzdělání, se pohybuje okolo 60–65 %.

Tabulka 2.4 Vzdělanostní reprodukce v české společnosti podle věku respondenta, %

	Rodič: základní				
	Vzdělání potomka				
	Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
25–30 let	33,33	66,67	0,00	0,00	100,00
31–40 let	30,77	46,15	23,08	0,00	100,00
41–50 let	50,00	16,67	25,00	8,33	100,00
51–65 let	23,68	52,63	21,05	2,63	100,00
	Rodič: vyučení				
	Vzdělání potomka				
	Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
25–30 let	9,09	29,55	40,91	20,45	100,00
31–40 let	5,32	44,68	43,62	6,38	100,00
41–50 let	2,26	51,88	36,84	9,02	100,00
51–65 let	8,25	51,94	32,04	7,77	100,00
	Rodič: maturita				
	Vzdělání potomka				
	Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
25–30 let	6,00	12,00	48,00	34,00	100,00
31–40 let	2,73	15,45	56,36	25,45	100,00
41–50 let	0,00	23,39	58,06	18,55	100,00
51–65 let	0,80	27,20	56,00	16,00	100,00
	Rodič: VŠ				
	Vzdělání potomka				
	Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
25–30 let	0,00	3,45	31,03	65,52	100,00
31–40 let	0,00	3,51	28,07	68,42	100,00
41–50 let	3,85	11,54	26,92	57,69	100,00
51–65 let	0,00	11,43	28,57	60,00	100,00

Zdroj: EVS

Z uvedených zjištění tedy vyplývají následující závěry:

- Rozdíly mezi vzdělanostní reprodukcí z otce nebo z matky na syna nebo dceru jsou spíše dílčí a vesměs zanedbatelné.
- Na úrovni rodičů se základním vzděláním je upřednostňováno vyšší (tj. vyuční) vzdělání synů před vzděláním dcer.
- V rodinách vyučených rodičů získávají dcery častěji než synové maturitní vzdělání, častěji než synové ale také končí pouze se základním vzděláním.
- V rodinách více vzdělaných rodičů už upřednostňování jednotlivých pohlaví nepozorujeme.
- Děti, které se narodí do rodin rodičů se základním vzděláním jsou de facto uzavřeny ve vzdělanostní pasti, kterou nemohou opustit. Získat vyšší vzdělání, než je vyučení, je pro ně v aktuálním vzdělávacím systému nemožné.
- Děti rodičů s vyšším vzděláním (vyučení, maturita, VŠ) častěji než dříve získávají vysokoškolské vzdělání.
- Riziko propadu na nižší vzdělanostní úroveň v průběhu času klesá.
- Čím vyššího vzdělání rodiče dosáhli, tím vyšší šanci na vysoké vzdělání mají děti.

Vzdělanostní reprodukce mezi rodiči a potomky tak funguje i v současné české společnosti, i když její síla – zdá se – vlivem vzdělanostní expanze postupně klesá. Přesto dochází k prohlubování polarizace české společnosti. Vzdělaní rodiče mají spolu vzdělané děti, které vykonávají kvalifikovanější a lépe placené zaměstnání. Méně vzdělaní rodiče mají spolu méně vzdělané děti, které, podobně jako jejich rodiče, zůstávají uzavřeny v pasti méně kvalifikovaných a hůře placených zaměstnání.

K tomu ještě můžeme připočíst jev tzv. manželské nebo párové homogamie, podle kterého je výrazně větší šance, že se do svazku manželského spojí lidé se stejným stupněm vzdělání než lidé se vzděláním odlišným. Podrobnosti ukazuje tabulka 2.5.

Tabulka 2.5 Vzdělanostní manželská homogamie v České společnosti, %

	Vzdělání ženy				
Vzdělání muže	Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
Základní	81,50	16,30	1,76	0,44	100,00
Vyučení	25,33	57,91	14,74	2,02	100,00
Maturita	8,77	27,63	55,26	8,33	100,00
VŠ	2,76	13,79	42,07	41,38	100,00

Zdroj: EVS

U muže se základním vzděláním je nejpravděpodobnější, že si za manželku vezme ženu se základním vzděláním (81,50 %) nebo výučním listem (16,30 %). Šance, že se mu podaří získat ženu s maturitou nebo vysokoškolačku jsou v podstatě nulové. U vyučených mužů je nejpravděpodobnější manželka s výučním listem, i když relativně vysokou šanci mají tito muži i u ženy se základním vzděláním nebo maturitou. Také muži s maturitním vysvědčením často získávají nejen ženy se stejným vzděláním (asi v 55 % případů), ale také ženy s výučním listem, základní školou a relativně často i vysokoškolačky (8 %). Největší šanci na sňatek s vysokoškolsky vzdělanou ženou pak mají vysokoškolsky vzdělaní muži (41 % případů), kteří se ale často spokojí se ženou středoškolačkou (42 % případů).

Díky manželské vzdělanostní homogamii a vzdělanostní reprodukci z rodičů na potomky tak vznikají skupiny osob, které se vyznačují stejným či podobným vzděláním a stejnými či podobnými šancemi na trhu práce.

2.6 Nerovnosti nového druhu

I když se zdá, že vzdělanostní expanze snižuje nerovnosti v přístupu ke vzdělání, a že v mnohem větší míře než dříve pronikají do vyšších vzdělanostních stupňů i potomci rodičů s nižším vzděláním. Sociální vědci ale odhalili nerovnosti nového druhu.

V roce 1993 formulovali sociologové Adrian Raftery a Michael Hout teorii **maximálně udržované nerovnosti**, podle které se na vyšší stupně škol dostanou především děti vyšších tříd (ať už vyšší třídy pojmáme jako skupiny bohatých nebo lépe vzdělaných rodin). Na datech z Irska ukázali, že nepomáhá ani zrušení školného, ani zavádění jiných rovnostářských reforem. Teprve v okamžiku, kdy jsou vzdělávací potřeby vyšších tříd uspokojeny (to znamená, že se všechny jejich děti dostanou na vysokou školu), nastupují vzdělávací potřeby tříd nižších.

V této situaci bychom se měli aktuálně nacházet v České republice, jak vyplývá z výše uvedených tabulek. Děti vysokoškolsky vzdělaných rodičů už se na vysokou školu dostávají

60–65 % případů (a dalších asi 30 % se dostává aspoň na školu střední), uvolňují se proto místa pro potomky rodičů s nižšími vzdělanostními stupni.

Tento logický předpoklad vyvrátil v roce 2001 Samuel Lucas, který přišel s teorií efektivně (nebo též v důsledku) udržované nerovnosti. Podle jeho zjištění je sice pravda, že i potomci rodičů s nižším vzděláním mají možnost získat vyšší vzdělání (a zažít vzestupnou vzdělanostní mobilitu). Od svých spolužáků z rodin s vyšším vzděláním se ale liší v dosud neposuzovaném aspektu – v kvalitě získaného vzdělání. Boj se již nevede o získání vyššího stupně vzdělání, ale o to, jaké to vzdělání bude.

Katrnák, Simonová a Fónadová (2013) to dobře ilustrovali na českých datech týkající se středoškolského vzdělání. Získat střední vzdělání s maturitou už dnes nemají problém snad jen potomci rodičů se základním vzděláním, kterých je relativně málo, a i v jejich případě je šance na středoškolské vzdělání takřka čtvrtinová. Na střední školy s maturitou bez větších problémů pronikají jak potomci vysokoškolsky nebo středoškolsky vzdělaných rodičů, tak děti rodičů s výučním listem.

Rozdíl je ale v typu střední školy, které takové děti absolvují. Zatímco děti z vysokoškolsky vzdělaných rodin častěji než jiné pronikají na elitní osmiletá gymnázia, děti učňů ve velké míře končí opět v učebních oborech (byť s maturitním vysvědčením), v integrovaných nebo přinejlepším odborných středních školách.

Na vysokoškolské úrovni se jen těžko stanovuje tak jasná hierarchie škol jako na úrovni středoškolské (kde je jasné, v sestupném pořadí: osmiletá gymnázia, gymnázia, odborné školy, učiliště). Přesto jsou obory, kde lze potomky vysokoškolsky vzdělaných rodičů najít častěji (hovoří se o právu, medicíně, technických oborech), a kde se naopak vyskytují spíše potomci rodičů se středním nebo nižším vzděláním (sociální vědy, humanitní vědy, pedagogika).

Vzdělanostní nerovnosti se tak vlivem vzdělanostní expanze snížily ve své kvantitativní dimenzi – potomci z méně vzdělaných rodin častěji než dříve získávají vyšší stupně vzdělání, než měli jejich rodiče. Přesto zůstává zachována nová dimenze nerovností – kvalitativní. Potomci různě vzdělaných rodičů se liší v tom, jaký typ školy či vzdělávací obor vystudují. To je pak samozřejmě determinuje v dalším pohybu na trhu práce.

3. Příjmové nerovnosti

V této kapitole sledujeme příjmové nerovnosti podle jednotlivých osobnostních i dalších charakteristik. V první části si představíme použitý datový zdroj, v dalších částech pak budeme sledovat příjmové nerovnosti podle věku a pohlaví, podle nejvyššího dosaženého vzdělávání, podle územního členění a konečně podle typu pracovní pozice (manuální vs. nemanuální pracovníci).

3.1 Datový zdroj²

Datovým zdrojem použitým v této kapitole je rozsáhlé strukturální šetření výdělků, které v gesci Ministerstva práce a sociálních věcí (MPSV) smluvně zajišťuje TREXIMA, spol. s r. o.

Šetření probíhá u zaměstnavatelů a ze strany zaměstnavatelů jsou zasílány datové věty jak za zaměstnavatele, tak za zaměstnance. Datová věta za zaměstnavatele obsahuje tyto klíčové položky³:

- Identifikace zaměstnavatele (IČO, název, adresa)
- Kód územní jednotky
- Celkové zúčtované hrubé mzdy, z toho zvlášť úhrn prémie a odměn
- Celkové počty odpracovaných, neodpracovaných a přesčasových hodin
- Průměrný počet zaměstnanců
- Ostatní osobní náklady (DPČ, DPP) a počty odpracovaných hodin v rámci dohod

Datová věta za zaměstnance pak obsahuje tyto klíčové položky⁴:

- Jednoznačný kód fyzické osoby
- Rok narození
- Pohlaví
- Státní občanství
- Nejvyšší dosažené vzdělání
- Obor vzdělání

² Údaje pro tuto část byly čerpány ze stránek www.ispv.cz. Cit. dne 9. 10. 2019.

³ Uveden pouze výběr. Kompletní popis je k dispozici na <https://ispv.cz/getdoc/7fa806f6-292b-489b-a067-cfd4f1f22c5b/Popis-polozek-MI.aspx>. Cit. dne 9. 10. 2019.

⁴ Opět uveden pouze výběr, kompletní popis je k dispozici na <https://ispv.cz/getdoc/6df66f3c-d04e-4dfc-96ce-9d2507cb46a8/Popis-polozek-MP.aspx>. Cit. dne 9. 10. 2019.

- Místo výkonu práce
- Kód postavení zaměstnání
- Kód klasifikace zaměstnání
- Doba zaměstnání u daného zaměstnavatele
- Počet odpracovaných, neodpracovaných a přesčasových hodin (v různém členění)
- Zúčtovaná mzda/plat (v členění na základní plat, příplatky, prémie a odměny, náhrady za neodpracovanou pracovní dobu)
- Průměrný výdělek zjištěný pro výpočet náhrad mzdy

Údaje jsou šetřeny zvlášť za mzdovou sféru (zaměstnavatelé odměňující zaměstnance mzdou podle § 109 odst. 2 zákoníku práce **a zvlášť za sféru platovou** (zaměstnavatelé odměňující zaměstnance platem podle § 109 odst. 3 zákoníku práce).

V rámci mzdové sféry jsou podniky vybírány jednostupňovým stratifikovaným výběrem, přičemž oblasti výběru (strata) jsou vymezeny institucionálním sektorem, velikostní kategorií, odvětvovou skupinou a regionem. Podniky s 250 a více zaměstnanci jsou v rámci sektoru nefinančních podniků a domácností šetřeny plošně, podniky s 1 až 249 zaměstnanci jsou šetřeny výběrově. Výběrový podíl přitom kolísá podle velikostní kategorie podniku od 1,2 % do 15 % (větší podniky tedy mají větší pravděpodobnost zahrnutí). V dalších sektorech (finanční, vládní a neziskové instituce) probíhá plošné šetření již u podniků od 50, resp. 65 zaměstnanců.⁵

V rámci platové sféry jsou údaje zjišťovány plošně za všechny zaměstnance odměňované platem.

Periodicita zveřejňování výsledků je ve mzdové sféře čtvrtletní, v platové sféře pololetní. Upozorňujeme, že údaje z Informačního systému o průměrném výděлку nejsou přímo srovnatelné se mzdovou statistikou Českého statistického úřadu, založenou na podnikovém výkaznictví⁶. **Není tedy možné výděľky uvedené v této kapitole srovnávat s ukazatelem průměrné mzdy v národním hospodářství;** ten je používán primárně v různých dokumentech legislativní i nelegislativní povahy, od hodnot tohoto ukazatele jsou například odvozovány minimální hranice pro odvody na veřejné zdravotní pojištění a na sociální pojištění ze strany

⁵ Podrobněji viz <https://www.ispv.cz/cz/Vysledky-setreni/Metodika.aspx#odst1>. Cit. dne 9. 10. 2019.

⁶ Hlavní rozdíly jsou popsány na https://www.ispv.cz/getfile/cdd634ea-d483-4d6e-9b2b-f8b244b2b3d6/www_CSU_ISPV_2011.aspx?disposition=attachment, cit. dne 9. 10. 2019.

osob samostatně výdělečně činných. Stejně tak ukazatel průměrné mzdy v národním hospodářství slouží jako jeden z ukazatelů, od něhož se odvíjí valorizace důchodů.

Výsledky šetření založené na ISPV umožňují analyzovat výdělky v členění nejen podle podnikových charakteristik, ale i podle osobnostních charakteristik zaměstnanců. Dále umožňují provádět různé strukturní analýzy včetně struktury výdělku (základní mzda, příplatky, odměny, náhrady), i s možností srovnávat struktury v čase či průřezově podle jednotlivých charakteristik, a v neposlední řadě umožňuje sledovat mzdovou diferenciaci.

Údaje o příjmech (nejen ze zaměstnání) je možné získat i z vybraných šetření u domácností, ať už se jedná o Výběrové šetření pracovních sil, nebo o šetření Životní podmínky (v rámci celoevropského šetření EU-SILC). Údaje získané z těchto zdrojů jsou výhodné v tom, že je můžeme sledovat v souvislostech s dalšími socio-ekonomicko-demografickými ukazateli dané domácnosti, jejich nevýhodou je naopak výrazně menší rozsah výběrového souboru a dále nevýběrová chyba vyplývající z neochoty, případně reálné nemožnosti, poskytovat údaje o příjmech tazatelům z ČSÚ. Údaje založené na VŠPS, resp. na evropské variantě tohoto šetření, jsou použity v ostatních kapitolách předkládané studie.

3.2 Příjmové nerovnosti podle věku a pohlaví

Ve všech podkapitolách této kapitoly se budeme věnovat průřezovým analýzám podle jednotlivých osobnostních charakteristik. Vždy se navíc podíváme, jak se jednotlivé „řezy“ měnily v čase. K tomu jsme vybrali „krizový“ rok 2011, „post-krizový“ rok 2014 a rok 2018, který spadá do období dlouhotrvajícího silného ekonomického růstu, charakterizovaného velmi nízkou nezaměstnaností a vysokým meziročním růstem výdělků.

Nejprve se podíváme na rozdíly ve mzdách podle věku a pohlaví v každé ze sfér v letech 2011, 2014 a 2018.

Tabulka 3.1 Průměrné výdělky ve mzdové sféře v roce 2011 podle pohlaví a věku, Kč

	muži	ženy	celkem
do 20 let	15 751	13 304	14 900
20 – 29 let	22 402	20 594	21 695
30 – 39 let	30 567	22 467	27 500
40 – 49 let	30 904	21 481	26 701
50 – 59 let	27 793	21 484	25 166
60 a více let	28 681	22 435	27 210
CELKEM	28 403	21 609	25 693

Zdroj: ISPV

Tabulka 3.2 Průměrné výdělky ve mzdové sféře v roce 2014 podle pohlaví a věku, Kč

	muži	ženy	celkem
do 20 let	17 225	14 823	16 505
20 – 29 let	23 062	20 727	22 165
30 – 39 let	31 625	23 895	28 698
40 – 49 let	32 569	22 607	28 077
50 – 59 let	29 264	22 004	26 085
60 a více let	29 469	24 324	28 218
CELKEM	29 693	22 545	26 804

Zdroj: ISPV

Tabulka 3.3 Průměrné výdělky ve mzdové sféře v roce 2018 podle pohlaví a věku, Kč

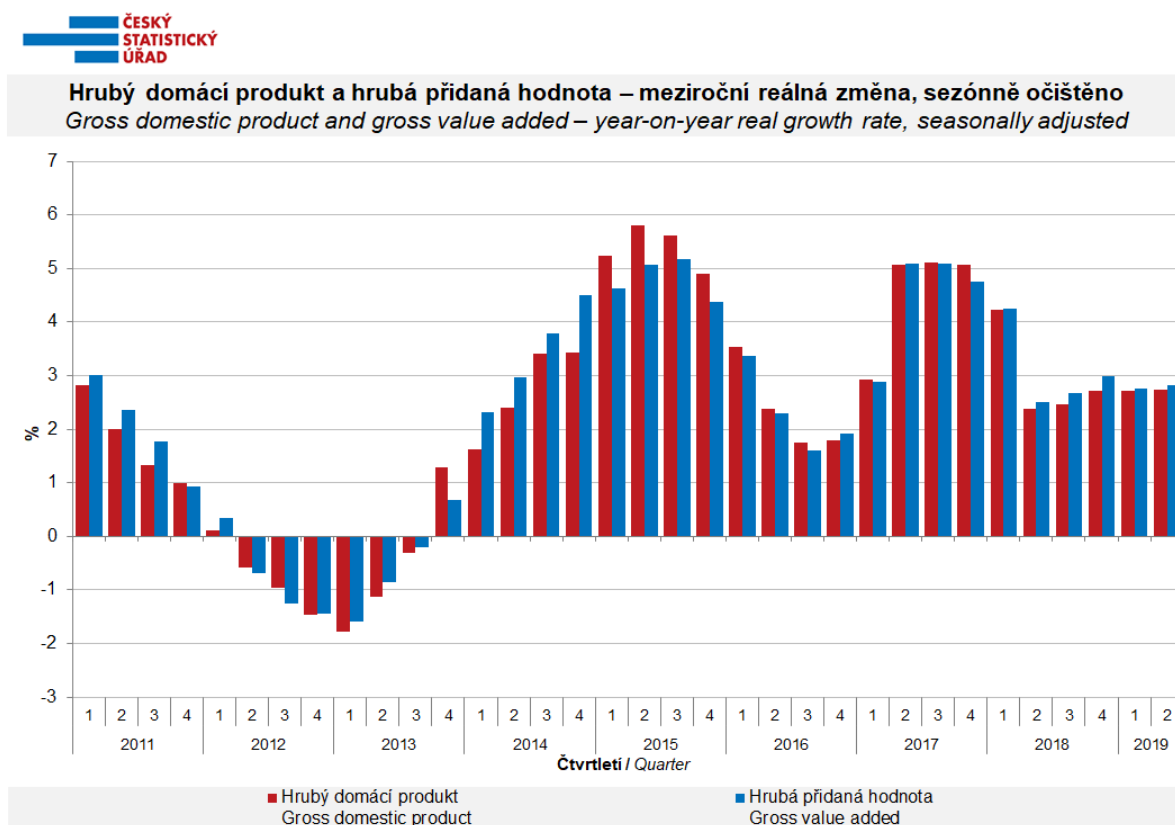
	muži	ženy	celkem
do 20 let	23 110	20 902	22 287
20 – 29 let	29 945	26 372	28 567
30 – 39 let	38 025	29 954	35 025
40 – 49 let	40 508	29 100	35 364
50 – 59 let	36 214	27 463	32 373
60 a více let	34 745	29 075	33 111
CELKEM	36 652	28 461	33 321

Zdroj: ISPV

Z tabulek 3.1 až 3.3 vidíme, že odměňování ve mzdové sféře je ve všech sledovaných letech výrazně závislé jak na věku, tak na pohlaví.

Pokud jde o věkové skupiny, nejvyšší mzdy dosahují zaměstnanci ve věkových skupinách 30–39 let a 40–49 let, nejnižších mezd naopak dosahují zaměstnanci v nejmladších a nejstarších věkových skupinách. Rozdíly jsou v některých případech poměrně výrazné, kdy například v roce 2018 byla průměrná mzda osoby ve věku 40–49 let o 24 % vyšší oproti průměrné mzdě osoby ve věku 20–29 let a o 6 % vyšší oproti průměrné mzdě osoby ve věku 60 a více let. Mzdy se přitom vyvíjely v jednotlivých věkových skupinách nerovnoměrně: v roce 2011 ještě byla průměrná mzda osoby ve věku 60 a více let oproti osobám ve věku 40–49 let vyšší. Obecně si všimneme výrazně rozdílného charakteru mzdového a platového vývoje v letech 2011–2014 a v letech 2014–2018. Vysvětlení lze nalézt ve výrazně odlišném průběhu hospodářského cyklu, vyjádřeného vývojem hrubého domácího produktu (Obrázek 1).

Obrázek 3.1 Vývoj HDP v letech 2011–2019, %

Zdroj: ČSÚ

Vývoj průměrné mzdy v jednotlivých věkových skupinách sledujeme v tabulce 3.4.

Tabulka 3.4 Vývoj průměrných mezd v jednotlivých věkových skupinách ve mzdové sféře

	2014/2011	2018/2014
do 20 let	1,108	1,350
20 – 29 let	1,022	1,289
30 – 39 let	1,044	1,220
40 – 49 let	1,052	1,260
50 – 59 let	1,037	1,241
60 a více let	1,037	1,173
CELKEM	1,043	1,243

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Z hlediska rozdílů podle pohlaví jsou mzdy žen nižší o 8 191 Kč měsíčně, tedy o 22,4 %. Výsledky jsou přitom rozdílné v jednotlivých věkových skupinách.

Tabulka 3.5 Rozdíly v průměrných mzdách mužů a žen v letech 2011, 2014 a 2018

	Ž/M 2011	Ž/M 2014	Ž/M 2018
do 20 let	0,845	0,861	0,904
20 – 29 let	0,919	0,899	0,881
30 – 39 let	0,735	0,756	0,788
40 – 49 let	0,695	0,694	0,718
50 – 59 let	0,773	0,752	0,758
60 a více let	0,782	0,825	0,837
CELKEM	0,761	0,759	0,777

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Z tabulky 3.5 vidíme, že v roce 2018 se ve mzdové sféře nejvíce lišily mzdy mužů a žen ve věkové skupině 40–49 let, kdy mzdy průměrná mzda ženy ve věku 40–49 let byla o 28,2 % nižší než průměrná mzda stejně starého muže. Nejmenší rozdíly, ponecháme-li stranou málo zastoupenou věkovou skupinu osob do 20 let, byly ve skupině 20–29 let. Zde byly rozdíly v průměrné mzdě ženy a muže pouze 11,9 %. Výsledky se přitom v čase zásadně nemění, snad s výjimkou věkové skupiny 60+, v níž se rozdíl mezi lety 2011 a 2018 snížil o pět procentních bodů na 16,3 % v neprospěch žen.

Nyní se podívejme na sféru platovou.

Tabulka 3.6 Průměrné výdělky v platové sféře v roce 2011 podle pohlaví a věku, Kč

	muži	ženy	celkem
do 20 let	11 175	12 785	11 927
20 – 29 let	22 132	20 990	21 455
30 – 39 let	28 429	22 354	24 905
40 – 49 let	31 277	23 660	25 777
50 – 59 let	29 458	24 671	25 998
60 a více let	29 731	26 786	28 333
CELKEM	28 657	23 588	25 314

Zdroj: ISPV

Tabulka 3.7 Průměrné výdělky v platové sféře v roce 2014 podle pohlaví a věku, Kč

	muži	ženy	celkem
do 20 let	11 799	14 162	12 904
20 – 29 let	22 359	21 921	22 097
30 – 39 let	29 371	24 178	26 432
40 – 49 let	32 795	24 959	27 325
50 – 59 let	30 934	26 179	27 452
60 a více let	30 928	28 330	29 566
CELKEM	29 948	25 130	26 794

Zdroj: ISPV

Tabulka 3.8 Průměrné výdělky v platové sféře v roce 2018 podle pohlaví a věku, Kč

	muži	ženy	celkem
do 20 let	16 988	20 492	19 091
20 – 29 let	30 834	28 789	29 584
30 – 39 let	39 537	32 023	35 257
40 – 49 let	43 334	32 676	35 980
50 – 59 let	41 191	34 325	36 161
60 a více let	39 340	36 250	37 518
CELKEM	40 033	33 090	35 437

Zdroj: ISPV

Rozdělení platů podle věkových skupin se v platové sféře poměrně výrazně liší od sféry mzdové. Zatímco ve mzdové sféře byly v roce 2018 nejvyšší mzdy ve věkové skupině 40–49 let a následně mírně klesaly, v platové sféře výdělky průběžně rostou až do nejvyšší věkové skupiny. Výrazným předělem je přitom posun do skupiny 30–39 let, kdy zaměstnanec dosáhne průměrného výdělku 35 257 Kč a následně už plat neroste nijak výrazně (viz tabulka 3.8).

Všimneme si přitom určitého rozdílu oproti letům 2011 a 2014. Zatímco v letech 2011 a 2014 (tabulky 3.6 a 3.7) byl plat ve skupině 60letých a starších pracovníků oproti předchozí věkové skupině vyšší výrazně, v roce 2018 už je tento rozdíl podstatně slabší.

Tabulka 3.9 Vývoj průměrných mezd v jednotlivých věkových skupinách v platové sféře

	2014/2011	2018/2014
do 20 let	1,082	1,479
20 – 29 let	1,030	1,339
30 – 39 let	1,061	1,334
40 – 49 let	1,060	1,317
50 – 59 let	1,056	1,317
60 a více let	1,044	1,269
CELKEM	1,058	1,323

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Komentář k tabulkám 3.6 až 3.8 můžeme ještě doplnit pohledem na vývoj platů v jednotlivých platových skupinách v období 2011–2018.

Stejně jako ve mzdové sféře, platy v období 2011–2014 rostly výrazně pomaleji (celkem o 5,8 %) než v období 2014–2018 (celkem o 32,3 %). Není bez zajímavosti, že růst v platové sféře byl výrazně rychlejší oproti sféře mzdové (srov. tab. 3.4): v období 2011–2014 rostly platy o 1,5 procentního bodu rychleji, v období 2014–2018 o 8 bodů rychleji. **V celém období 2011–2018 lze říci, že platy rostly přibližně o třetinu rychleji oproti mzdám.** Jestliže ještě v roce 2011 byly průměrné mzdy v roce 2011 vyšší oproti průměrným platům (25 693 Kč vs.

25 314 Kč), v roce 2014 již byly průměrné mzdy a platy vyrovnány (rozdíl činil pouze 8 Kč) a v roce 2018 již byly průměrné platy o 6,3 % vyšší než průměrné mzdy (35 437 Kč vs. 33 321 Kč). **Částečné vysvětlení příčin tohoto rozdílu je uvedeno v části 3.5.**

Podíváme-li se na vývoj v platové sféře z hlediska jednotlivých věkových skupin, vidíme, že v obou sledovaných obdobích nejrychleji rostly mzdy ve věkové skupině do 20 let. S ohledem na předpokládanou nízkou kvalifikaci pracovníků v této věkové skupině předpokládáme, že se jedná primárně o důsledek růstu minimální a zaručené mzdy.

Ve věkových skupinách 20–59 let rostly platy víceméně obdobně, nejnižší růst pak sledujeme ve věkové skupině 60letých a starších. Platový růst v této skupině zaostával zejména v období 2014–2018, oproti mladším věkovým skupinám o 5 až 7 procentních bodů.

Závěrem sledujme rozdíly v platovém odměňování mužů a žen.

Tabulka 3.10 Rozdíly v průměrných platech mužů a žen v letech 2011, 2014 a 2018

	Ž/M 2011	Ž/M 2014	Ž/M 2018
do 20 let	1,144	1,200	1,206
20 – 29 let	0,948	0,980	0,934
30 – 39 let	0,786	0,823	0,810
40 – 49 let	0,756	0,761	0,754
50 – 59 let	0,837	0,846	0,833
60 a více let	0,901	0,916	0,921
CELKEM	0,823	0,839	0,827

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Zatímco ve mzdové sféře mzdy žen byly nižší o 22–24 % oproti mzdám mužů, v platové sféře je rozdíl v odměňování obou skupin nižší: platy žen zaostávají za platy mužů „pouze“ o 16 až 18 %. Rozdíly v odměňování se liší podle jednotlivých věkových skupin a navíc se vyvíjejí v čase. Stejně jako v platové sféře je největší rozdíl v odměňování mužů a žen ve věkové skupině 40–49 let, činí ve všech letech 2011, 2014 i 2018 přibližně 25 % platu muže. Naopak ve věkové skupině do 29 let jsou rozdíly výrazně nižší, pohybují se mezi dvěma a sedmi procenty platu muže. Stejně tak se rozdíly stírají ve starších věkových skupinách, u 60letých a starších je opět pod deseti procenty, přičemž rozdíl se u této nejstarší skupiny v čase postupně snižuje podobně jako ve mzdové sféře (srov. tab. 3.5).

3.3 Příjmové nerovnosti podle vzdělání

V této části analyzujeme vývoj průměrných mezd podle nejvyššího dosaženého stupně vzdělání. V rámci systému ISPV jsou údaje členěny do pěti stupňů (základní a nedokončené; střední bez maturity; střední s maturitou; vyšší odborné a bakalářské; vysokoškolské) a dále je zde skupina osob, jejichž vzdělání není uvedeno. Upozorňujeme, že v terminologii ISPV se pod pojmem „Vysokoškolské“ vzdělání rozumí vzdělání magisterské (ať už „dlouhé“, tedy pětileté či šestileté, nebo navazující dvouleté) či doktorské. Naše tabulky jsou tedy v tomto smyslu upravené, používáme označení „Magisterské a doktorské“.

Tabulka 3.11 Průměrné mzdy v mzdové sféře podle nejvyššího dosaženého vzdělání v letech 2011, 2014 a 2018, Kč

	2011	2014	2018
Základní a nedokončené	16 979	17 881	23 398
Střední bez maturity	19 863	20 717	26 475
Střední s maturitou	25 995	26 443	32 630
Vyšší odborné a bakalářské	31 210	31 470	39 476
Magisterské a doktorské	47 703	47 158	54 509
Neuvedeno	21 900	24 505	31 244
CELKEM	25 693	26 804	33 321

Zdroj: ISPV

Není překvapivé (tabulka 3.11), že mzdy se ve všech třech sledovaných letech výrazně lišily podle nejvyššího dosaženého stupně vzdělání. V roce 2018 dosáhla průměrná mzda vysokoškolsky vzdělaného člověka 54 509 Kč, zatímco mzda pracovníka se středním vzděláním bez maturity byla pouze 26 475 Kč (tedy o více než polovinu nižší). Skupinu osob se středním vzděláním bez maturity jsme do srovnání vybrali i z toho důvodu, že se jedná o skupinu nejvíce zastoupenou mezi všemi zaměstnanci mzdové sféry (celkem zde v roce 2018 pracovalo 1 112 zaměstnanců), těsně následovanou skupinou osob se středním vzděláním s maturitou (1 034 zaměstnanců).

Rozdíly v odměňování podle dosaženého vzdělání se přitom ve mzdové sféře v čase stírají, jak vidíme z tabulky 3.12. Dle údajů v tabulce 3.12 v období 2011–2014 nejvíce rostly mzdy osob se základním vzděláním, mzdy osob s magisterským a doktorským vzděláním dokonce v absolutní částce poklesly.

Tabulka 3.12 Vývoj průměrných mezd v jednotlivých vzdělanostních skupinách

	2014/2011	2018/2014
Základní a nedokončené	1,053	1,309
Střední bez maturity	1,043	1,278
Střední s maturitou	1,017	1,234
Vyšší odborné a bakalářské	1,008	1,254
Magisterské a doktorské	0,989	1,156
Neuvedeno	1,119	1,275
CELKEM	1,043	1,243

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Rozdíly v odměňování podle dosaženého vzdělání a změna vzdělanostní struktury (postupný růst podílu osob s vyššími stupni dosaženého vzdělání) umožňují analyticky sledovat dopad změn vzdělanostní struktury na celkovou výši průměrné mzdy. Jinými slovy, u celkového mzdového nárůstu (4,3 % v období 2011–2014 a 24,3 % v období 2014–2018) můžeme sledovat, jaký byl dopad růstu mezd v jednotlivých skupinách a jaký byl dopad změn ve struktuře vzdělanosti.

K tomu využijeme aparát indexní analýzy, konkrétně rozklad indexu proměnlivého složení, popsany např. Hindlsem a kol. (2018). Jedná se o rozklad indexu proměnlivého složení (IPS) na index stálého složení (SS), index struktury (STR). Indexní rozklad je popsán v rovnicích 1 až 7. Rozklad IPS má bohužel jednu nevýhodu. Je založen na tzv. metodě postupných změn, kdy předpokládáme, že se buď nejprve změní mzdy v jednotlivých vzdělanostních skupinách, a následně se změní vzdělanostní struktura, anebo se nejprve změní vzdělanostní struktura, a následně se změní mzdy v jednotlivých skupinách. Pokud jsou obě změny na sobě nezávislé, vyjdou rozklady oběma způsoby podobně. Ukážeme si oba rozklady a výsledky porovnáme.

Pro použití metody rozkladu indexu proměnlivého složení a zjištění vlivu struktury či složení použijeme rovnice 3.1 až 3.7, přičemž první varianta rozkladu je popsána rovnicemi 3.2, 3.5 a 3.6, druhá varianta je popsána rovnicemi 3.3, 3.4 a 3.7.

Písmeno $p_{t,i}$ zobrazuje výši průměrné mzdy v roce t ve vzdělanostní skupině i , písmeno $q_{t,i}$ vyjadřuje počet osob s nejvyšším dosaženým vzděláním i v čase t . Písmeno $Q_{t,i}$ je pak součinem p a q a vyjadřuje celkový objem výdělků osob ve vzdělanostní skupině i v čase t .

$$\bar{I}_p = \frac{\bar{p}_1}{\bar{p}_0} = \frac{\frac{\sum_{i=1}^n Q_{1,i}}{\sum_{i=1}^n q_{1,i}}}{\frac{\sum_{i=1}^n Q_{0,i}}{\sum_{i=1}^n q_{0,i}}} = \frac{\frac{\sum_{i=1}^n p_{1,i} q_{1,i}}{\sum_{i=1}^n q_{1,i}}}{\frac{\sum_{i=1}^n p_{0,i} q_{0,i}}{\sum_{i=1}^n q_{0,i}}} = \frac{\frac{\sum_{i=1}^n Q_{1,i}}{\sum_{i=1}^n p_{1,i}}}{\frac{\sum_{i=1}^n Q_{0,i}}{\sum_{i=1}^n p_{0,i}}}$$

Rovnice 3.1 – Index proměnlivého složení

$$I_{SS}^{(q_0)} = \frac{\frac{\sum_{i=1}^n p_{1,i} q_{0,i}}{\sum_{i=1}^n q_{0,i}}}{\frac{\sum_{i=1}^n p_{0,i} q_{0,i}}{\sum_{i=1}^n q_{0,i}}} = \frac{\sum_{i=1}^n p_{1,i} q_{0,i}}{\sum_{i=1}^n p_{0,i} q_{0,i}}$$

Rovnice 3.2 – Index stálého složení s vahami ze situace 0

$$I_{SS}^{(q_1)} = \frac{\frac{\sum_{i=1}^n p_{1,i} q_{1,i}}{\sum_{i=1}^n q_{1,i}}}{\frac{\sum_{i=1}^n p_{0,i} q_{1,i}}{\sum_{i=1}^n q_{1,i}}} = \frac{\sum_{i=1}^n p_{1,i} q_{1,i}}{\sum_{i=1}^n p_{0,i} q_{1,i}}$$

Rovnice 3.3 – Index stálého složení s vahami ze situace 1

$$I_{STR}^{(p_0)} = \frac{\frac{\sum_{i=1}^n p_{0,i} q_{1,i}}{\sum_{i=1}^n q_{1,i}}}{\frac{\sum_{i=1}^n p_{0,i} q_{0,i}}{\sum_{i=1}^n q_{0,i}}}$$

Rovnice 3.4 – Index struktury s vahami ze situace 0

$$I_{STR}^{(p_1)} = \frac{\frac{\sum_{i=1}^n p_{1,i} q_{1,i}}{\sum_{i=1}^n q_{1,i}}}{\frac{\sum_{i=1}^n p_{1,i} q_{0,i}}{\sum_{i=1}^n q_{0,i}}}$$

Rovnice 3.5 – Index struktury s vahami ze situace 1

$$\bar{I}_p = I_{SS}^{(q_0)} \cdot I_{STR}^{(p_1)}$$

Rovnice 3.6 – Vztah mezi indexem proměnlivého složení, indexem stálého složení s vahami ze situace 0 a indexem struktury s vahami ze situace 1

$$\bar{I}_p = I_{SS}^{(q_1)} \cdot I_{STR}^{(p_0)}$$

Rovnice 3.7 – Vztah mezi indexem proměnlivého složení, indexem stálého složení s vahami ze situace 1 a indexem struktury s vahami ze situace 0

Tabulka 3.13 Vzdělanostní struktura populace ve mzdové sféře v letech 2011, 2014 a 2018, pracovníci (tis.)

	2011	2014	2018
Základní a nedokončené	189,4	171,3	213,4
Střední bez maturity	1 162,9	1 111,9	1 098,9
Střední s maturitou	988,7	1 033,7	1 108,6
Vyšší odborné a bakalářské	71,3	99,2	133,8
Magisterské a doktorské	367,5	411,5	460,5
Neuvedeno	92,3	73,3	83,1
CELKEM	2 872,1	2 900,8	3 098,4

Zdroj: ISPV

Dosadíme-li hodnoty z tabulky 3.11 a údaje o vzdělanostní struktuře populace (tabulka 3.13) do rovnic 3.1 až 3.7, získáme následující výsledky.

Spočítáme-li výsledky první variantou, získáme index proměnlivého složení ve výši 1,0225 a index struktury ve výši 1,0202. Ve druhé variantě vyjdou výsledky velmi podobně (ISS=1,0204 a ISTR=1,0223), můžeme tedy použít kteroukoli z nich bez dalších analýz či úvah. Výsledky znamenají, že **na celkovém růstu mezd ve mzdové sféře v letech 2011 až 2014 stejnou měrou podílel jak růst mezd v jednotlivých skupinách, tak změna vzdělanostní struktury**. Jinými slovy, pokud by nedošlo ke změně vzdělanostní struktury, byl by celkový růst průměrné mzdy ve mzdové sféře za tři roky pouze na úrovni těsně nad dvěma procenty (tedy pod jedním procentem ročně).

V letech 2014–2018 průměrné mzdy v jednotlivých vzdělanostních skupinách opět rostly nerovnoměrně, nejvíce rostly u osob s nejnižším vzděláním (31% růst u osob se základním vzděláním, 28% růst u osob se středním vzděláním bez maturity), nejméně naopak u osob se vzděláním magisterským a doktorským (pouze o 16 %). Příčinou nejspíše bude poměrně rychlý

růst minimálních a zaručených mezd, který se primárně týká osob nejhůře placených (a tedy nejméně vzdělaných).

Pokud pro období 2014 až 2018 taktéž provedeme rozklad indexu proměnlivého složení, dojdeme oproti období 2011 až 2014 k diametrálně odlišným výsledkům. Celkový nárůst mezd o 24 % je z 23 % vysvětlený růstem mezd v jednotlivých vzdělanostních skupinách a pouze z 1 % změnou vzdělanostní struktury (ISS=1,2322 a ISTR=1,0089; v obou variantách rozkladu jsou výsledky prakticky totožné). Dopad změn vzdělanostní struktury na průměrnou mzdu ve mzdové sféře se tedy ve sledovaném období 2011 až 2018 v čase snižuje.

Nyní se podívejme na sféru platovou (tabulky 3.14 a 3.15).

Tabulka 3.14 Průměrné platy v platové sféře podle nejvyššího dosaženého vzdělání v letech 2011, 2014 a 2018, Kč

	2011	2014	2018
Základní a nedokončené	14 058	14 354	19 816
Střední bez maturity	16 595	17 222	23 370
Střední s maturitou	23 989	25 560	33 429
Vyšší odborné a bakalářské	27 331	28 327	37 287
Magisterské a doktorské	33 044	34 617	44 815
Neuvedeno	23 644	25 632	31 644
CELKEM	25 314	26 794	35 437

Zdroj: ISPV

V roce 2018 byly průměrné mzdy osob s magisterským a vyšším vzděláním o 92 % vyšší oproti osobám se středním vzděláním bez maturity. Rozdíly jsou tedy o něco nižší než v případě mzdové sféry, v níž je prémie za dosažení magisterského/doktorského vzdělání vyšší. Ještě lépe tuto skutečnost vidíme, pokud srovnáme prémie za dosažení magisterského/doktorského vzdělání oproti střednímu vzdělání s maturitou. Ta v roce 2018 činila 34 % v platové sféře a 67 % ve mzdové sféře. **Ve mzdové sféře je tedy v roce 2018 prémie za dosažení vysokoškolského vzdělání druhého stupně oproti platové sféře dvojnásobná.**

Tabulka 3.15 Vývoj průměrných platů v jednotlivých vzdělanostních skupinách

	2014/2011	2018/2014
Základní a nedokončené	1,021	1,381
Střední bez maturity	1,038	1,357
Střední s maturitou	1,065	1,308
Vyšší odborné a bakalářské	1,036	1,316
Magisterské a doktorské	1,048	1,295
Neuvedeno	1,084	1,235
CELKEM	1,058	1,323

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Rozdíly mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami se v čase snižují, ale zdaleka ne tak výrazně jako ve mzdové sféře. Zůstaneme-li ve sféře platové, vidíme, že v období 2011 až 2014 rostly průměrné platy od 2,1 do 6,5 %, nejrychleji u osob středoškolsky vzdělaných bez maturity, nejpomaleji u osob se základním nebo ještě nižším vzděláním. Mezi lety 2014 a 2018 pak nejrychleji rostly mzdy u dvou nejnižších vzdělanostních skupin (o 35,7 %, resp. o 38,1 %), zřejmě opět v důsledku růstu minimální a zaručené mzdy, což se projevilo i v platových tabulkách. Rozdíly v růstu platů mezi osobami se středním vzděláním s maturitou (30,8 %) a s magisterským a doktorským vzděláním (29,5 %) byl pak prakticky zanedbatelný. Tyto výsledky se výrazně liší od mzdové sféry (tabulka 3.12). Zatímco ve mzdové sféře jsou nůžky mezi vzdělanostními skupinami výrazně rozevřenější a postupně se svírají, v platové sféře jsou více sevřené a v čase se téměř nemění.

Provedeme-li pro platovou sféru rozklad indexu proměnlivého složení tak, jak jsme jej provedli ve sféře mzdové, dojdeme k odlišným výsledkům.

V období 2011 až 2014 vzrostl průměrný plat v platové sféře o 5,8 %, na čemž se 5,3 % podílel růst mezd v jednotlivých skupinách a pouze 0,5 % změna vzdělanostní struktury (v platové sféře byly oba vlivy stejně významné). V období 2014 až 2018 se pak na celkovém růstu průměrného platu o 32,3 % podílely změny v jednotlivých skupinách 30,7 % a změna struktury přispěla k růstu 1,2 %. Metoda rozkladu přitom stejně jako ve mzdové sféře nemá vliv.

3.4 Příjmové nerovnosti podle místa výkonu práce

Příjmové nerovnosti posoudíme podle jednotlivých krajů, přičemž se opět zaměříme na roky 2011, 2014 a 2018. Opět budeme sledovat zvlášť sféru mzdovou a zvlášť sféru platovou.

Ve mzdové sféře byly nejvyšší mzdy dosaženy tradičně v hlavním městě Praze (42 478 Kč v roce 2018), nejnižší v Karlovarském kraji (28 341 Kč v roce 2018, tedy o třetinu nižší než v Praze).

Karlovarský kraj byl nejhorší i v letech 2011 a 2014, stejně tak ve všech sledovaných letech výrazně dominovaly mzdy v hlavním městě Praze.

Hodnoty jsou uvedeny v tabulce 3.16.

Tabulka 3.16 Průměrné mzdy podle krajů v letech 2011, 2014 a 2018, Kč

	2011	2014	2018
Hlavní město Praha	35 415	35 651	42 478
Středočeský	25 943	27 186	34 605
Jihočeský	22 873	24 189	30 124
Plzeňský	23 691	25 741	32 479
Karlovarský	21 055	22 241	28 341
Ústecký	23 003	23 999	30 417
Liberecký	23 170	24 638	31 352
Královéhradecký	22 252	23 903	30 785
Pardubický	22 758	23 757	30 008
Vysočina	22 369	23 900	30 425
Jihomoravský	24 429	25 868	32 150
Olomoucký	22 192	23 497	29 080
Zlínský	22 367	23 485	30 036
Moravskoslezský	23 746	24 257	29 622
CELKEM	25 693	26 804	33 321

Zdroj: ISPV

Z tabulky 3.17 vidíme, že mezikrajské rozdíly se v čase snižují. Mezi lety 2011 a 2014 průměrná mzda v Praze prakticky nerostla, naopak v drtivé většině krajů vzrostla o čtyři až sedm procent. Výjimkou je Moravskoslezský kraj s pouze 2,2% růstem a na druhé straně kraj Plzeňský s 8,7% růstem. V letech 2014–2018 byl nejnižší růst mezd sledován opět v hlavním městě Praze (19,1 %), nejvyšší růst byl zaznamenán v Karlovarském kraji (28,8 %). Drtivá většina krajů měla podobný mzdový nárůst mezi 24 a 28 procenty. Příčinou nižšího růstu mezd v Praze bude nejspíše odlišná vzdělanostní struktura pracovníků, neboť z předchozích výsledků vidíme, že nejpomaleji ve mzdové sféře rostly mzdy vysokoškolsky vzdělaných pracovníků.

Ruku v ruce se snižováním rozdílů v odměňování pracovníků dle dosaženého vzdělání se tedy ve mzdové sféře snižují i rozdíly regionální.

Opět můžeme provést rozklad indexu proměnlivého složení na index stálého složení a index struktury. K celkovému nárůstu mezd ve mzdové sféře v letech 2011 až 2014 o 4,3 % přispěl růst mezd v jednotlivých krajích o 4,1 % a změna vzdělanostní struktury o 0,2 %. V letech 2014 až 2018 pak k celkovému růstu mezd o 24,4 % přispěl růst mezd v jednotlivých krajích o 24,0 % a změna vzdělanostní struktury pracovníků o 0,3 %. Jakkoli tedy zřejmě dochází k určité změně struktury pracovníků vyvolané například zůstáváním absolventů vysokých škol⁷ v jejich sídelních městech, nemá zatím změna regionální struktury zaměstnanosti výraznější dopad do průměrné mzdy (celkový dopad za roky 2011 až 2018 byl nižší než půl procentního bodu).

Tabulka 3.17 Vývoj průměrných mezd v jednotlivých krajích mezi lety 2011 a 2018

	2014/2011	2018/2014
Hlavní město Praha	1,007	1,191
Středočeský	1,048	1,273
Jihočeský	1,058	1,245
Plzeňský	1,087	1,262
Karlovarský	1,056	1,274
Ústecký	1,043	1,267
Liberecký	1,063	1,273
Královéhradecký	1,074	1,288
Pardubický	1,044	1,263
Vysočina	1,068	1,273
Jihomoravský	1,059	1,243
Olomoucký	1,059	1,238
Zlínský	1,050	1,279
Moravskoslezský	1,022	1,221
CELKEM	1,043	1,243

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Nyní se podívejme na sféru platovou (tabulka 3.18).

⁷ Tento poznatek vyplývá například z výsledků šetření absolventů Vysoké školy ekonomické v Praze.

Tabulka 3.18 Průměrné platy podle krajů v letech 2011, 2014 a 2018, Kč

	2011	2014	2018
Hlavní město Praha	29 911	31 913	42 615
Středočeský	23 770	25 091	33 105
Jihočeský	23 844	25 018	32 992
Plzeňský	25 944	27 389	35 764
Karlovarský	24 055	25 487	33 249
Ústecký	23 411	24 542	32 367
Liberecký	23 581	24 827	32 961
Královéhradecký	24 630	25 962	34 264
Pardubický	22 967	24 425	32 219
Vysočina	24 018	25 238	33 564
Jihomoravský	24 890	26 187	34 884
Olomoucký	24 566	25 748	34 310
Zlínský	23 029	24 338	31 955
Moravskoslezský	24 631	25 940	33 814
CELKEM	25 314	26 794	35 437

Zdroj: ISPV

Stejně jako ve mzdové sféře, i ve sféře platové jsou nejvyšší platy dosaženy v hlavním městě v Praze (42 615 Kč v roce 2018). Ve všech třech sledovaných letech jsou pak nejhůře odměňováni zaměstnanci v kraji Zlínském (31 955 Kč v roce 2018). Mezikrajské rozdíly jsou přitom nižší než ve mzdové sféře. Zatímco ve mzdové sféře činil rozdíl mezi nejvyšší a nejnižší hodnotou téměř 50 % (konkrétně 49,9 %), v platové sféře byl tento rozdíl pouze 33,3 %.

Tabulka 3.19 Vývoj průměrných platů v jednotlivých krajích mezi lety 2011 a 2018

	2014/2011	2018/2014
Hlavní město Praha	1,067	1,335
Středočeský	1,056	1,319
Jihočeský	1,049	1,319
Plzeňský	1,056	1,306
Karlovarský	1,060	1,305
Ústecký	1,048	1,319
Liberecký	1,053	1,328
Královéhradecký	1,054	1,320
Pardubický	1,063	1,319
Vysočina	1,051	1,330
Jihomoravský	1,052	1,332
Olomoucký	1,048	1,333
Zlínský	1,057	1,313
Moravskoslezský	1,053	1,304
CELKEM	1,058	1,323

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Sledujeme-li vývoj krajských průměrných platů, vidíme v platové sféře odlišné výsledky oproti sféře mzdové. V obou sledovaných obdobích totiž nejrychleji rostly platy v hlavním městě Praze, byť tento rozdíl nebyl nijak výrazný (ve mzdové sféře rostly mzdy v Praze nejpomaleji). Lze tedy konstatovat, že **v platové sféře jsou mezikrajské rozdíly nižší než ve sféře mzdové, na rozdíl od mzdové sféry se přitom mezikrajské rozdíly v průměrné mzdě nesnižují.**

Provedeme-li rozklad indexu proměnlivého složení, zjistíme, že změna v regionální struktuře nemá na výši průměrného platu vůbec žádný vliv. Veškerý růst platů lze tedy přičíst na vrub růstu průměrných platů v jednotlivých krajích.

3.5 Příjmové nerovnosti podle typu vykonávané práce

Závěrem sledujme výrazné rozdíly v odměňování při členění pracovníků podle typu vykonávané práce (tabulka 3.20).

Tabulka 3.20 Průměrné mzdy podle typu vykonávané práce ve mzdové sféře v letech 2011, 2014 a 2018, Kč

	2011	2014	2018
Manuální pracovníci	19 249	20 170	25 967
Nemanuální pracovníci	33 329	33 903	41 271
CELKEM	25 693	26 653	33 334

Zdroj: ISPV

Dle údajů v tabulce 3.20 pobírali v roce 2018 nemanuální pracovníci průměrnou mzdu ve výši 41 271 Kč, zatímco manuální pracovníci pouze 25 967 Kč (tedy o 37 % nižší). Podíváme-li se na vývoj v čase (tabulka 3.20), opět vidíme, že rozdíly se v čase mírně stírají. Mezi lety 2011 a 2014 rostly průměrné mzdy manuálních pracovníků o 4,8 %, zatímco mzdy nemanuálních pouze o 1,7 %, při srovnání let 2014 a 2018 rostly průměrné mzdy nemanuálních pracovníků o sedm procentních bodů rychleji. Příčinou opět bude výrazný růst minimální a zaručené mzdy.

Tabulka 3.21 Vývoj průměrné mzdy manuálních a nemanuálních pracovníků mezi lety 2011 a 2018

	2014/2011	2018/2014
Manuální pracovníci	1,048	1,287
Nemanuální pracovníci	1,017	1,217
CELKEM	1,043	1,243

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Tabulka 3.22 Průměrné platy podle typu vykonávané práce v platové sféře v letech 2011, 2014 a 2018, Kč

	2011	2014	2018
Manuální pracovníci	15 974	17 165	23 603
Nemanuální pracovníci	27 563	29 295	38 462
CELKEM	25 314	26 794	35 437

Zdroj: ISPV

Rozdíl mezi manuálními a nemanuálními pracovníky v platové sféře je mírně vyšší než ve sféře mzdové. Zatímco ve mzdové sféře pobírali v roce 2018 v průměru manuální pracovníci 63 % platu nemanuálního pracovníka, v platové sféře činil tento podíl pouze 61 %. Můžeme si povšimnout jedné zajímavosti. Přestože v roce 2018 byla celková průměrná mzda v platové sféře vyšší než ve sféře mzdové (35 437 Kč v platové oproti 33 334 Kč ve mzdové), průměrné mzdy v obou sférách zaostávaly (u manuálních pracovníků 23 603 Kč v platové sféře oproti 25 967 Kč ve sféře mzdové, u nemanuálních pracovníků 38 462 Kč ve sféře platové oproti

41 271 Kč ve mzdové sféře). **Příčinou rozdílu v odměňování mezi mzdovou a platovou sférou tedy není rozdíl v odměňování ve stejném typu činnosti, ale výrazný rozdíl ve složení pracovní síly.** Naši analýzu provádíme pouze v nejhrubším možném členění na manuální a nemanuální pracovníky, bylo by možné to provést výrazně podrobněji dle typu zaměstnání podle klasifikace CZ-ISCO.

Podrobněji toto můžeme kvantifikovat opět s využitím rozkladu indexu proměnlivého složení. Zde jej přitom nebudeme používat pro srovnání časové, ale pro srovnání prostorové (srovnání jednotlivých sfér). Budeme zkoumat, jaká část rozdílu mzdové a platové sféry připadá na rozdíl v průměrných platech v jednotlivých sférách (index stálého složení) a jakou část lze vysvětlit odlišnou strukturou pracovní síly. V rovnicích 3.1–3.7 bude tedy písmeno p_{it} značit průměrnou mzdu, přičemž i bude označovat typ pozice (manuální/nemanuální) a t bude značit typ sféry (mzdová/platová).

Výpočet provedeme pro všechny tři sledované roky 2011, 2014 a 2017. Ještě předtím v tabulkách 3.23 a 3.24 uvádíme strukturu pracovní síly podle jednotlivých pozic, sfér a let.

Tabulka 3.23 Složení pracovní síly dle typu práce ve mzdové sféře v letech 2011, 2014 a 2018, pracovníci (tis.)

	2011	2014	2018
Manuální pracovníci	1 555,9	1 481,3	1 605,6
Nemanuální pracovníci	1 313,4	1 324,9	1 490,2
CELKEM	2 869,3	2 806,3	3 095,8

Zdroj: ISPV

Tabulka 3.24 Složení pracovní síly dle typu práce v platové sféře v letech 2011, 2014 a 2018, pracovníci (tis.)

	2011	2014	2018
Manuální pracovníci	121,4	126,2	130,4
Nemanuální pracovníci	504,1	485,9	510,3
CELKEM	625,5	612,1	640,7

Zdroj: ISPV

Povšimněme si, že (v souvislosti s ekonomickou recesí) mezi lety 2011–2014 ve mzdové sféře klesl počet manuálních pracovníků, zatímco počet nemanuálních pracovníků mírně rostl, v platové sféře tomu bylo přesně naopak.

Nyní již přejděme k výsledkům rozkladu indexu proměnlivého složení (tabulka 3.25).

Tabulka 3.25 Rozklad indexu proměnlivého složení pro vysvětlení rozdílu mezi průměrnou mzdou ve mzdové sféře a průměrným platem v platové sféře

	2011	2014	2018
Vliv rozdílu průměrných výdělků v jednotlivých sférách	0,828	0,859	0,923
Vliv rozdílné struktury mezi mzdovou a platovou sférou	1,190	1,170	1,152
Index průměrného platu k průměrné mzdě	0,985	1,005	1,063

Zdroj: ISPV, vlastní výpočty

Výsledky uvedené v tabulce 3.25 jsou poměrně překvapivé. Vidíme, že k rozdílnosti odměňování mezi platovou a mzdovou sférou v jednom směru působí odlišná struktura typu vykonávané práce (ta například v roce 2018 vedla k 15% rozdílu mezi platovou a mzdovou sférou), v opačném směru pak působí rozdíly ve výdělcích mezi jednotlivými sférami. Oba rozdíly se přitom v čase snižují: zaostávání výdělků v platové sféře za sférou mzdovou se snížilo ze 17 % v roce 2011 na 8 % v roce 2018, naopak vliv odlišnosti struktury se snížil z 19 % v roce 2011 na 15 % v roce 2018. Protože přibližování platů ke mzdám v jednotlivých pozicích bylo rychlejší než změna struktur, docházelo k růstu poměru platů vůči mzdám. Při druhém způsobu provedení rozkladu indexu proměnlivého složení se výsledky prakticky neliší.

Tento typ analýz by měl být standardně prováděn v rámci diskusí o vztahu odměňování v platové a mzdové sféře.

4. Polarizace hodnot a názorů

Výzkum hodnot, názorů a postojů má v sociálních vědách dlouhou tradici. Již od roku 1981 probíhá pravidelný celoevropský výzkum hodnot (EVS), který sleduje v řadě zemí vývoj postojů, které jejich obyvatelé zastávají. V této kapitole se proto zaměříme na hodnoty zastávané českou společností a zjistíme, podle jakých charakteristik je česká společnost ve svých názorech polarizována. Z výzkumu EVS vybereme jen několik otázek, které se týkají trhu práce. Vynecháme například otázky týkající se náboženství, názoru na migranty nebo svazky osob stejného pohlaví.

4.1 Co polarizuje českou společnost

Z předchozích kapitol už víme, že chování osob se liší v závislosti na jejich sociálním původu. Jiný postoj k práci budou mít absolventi základní školy, jiný lidé s vysokoškolským diplomem. Odlišovat se nejspíš budou muži od žen, mladí od starých. Možností, podle kterých by se dala společnost rozdělit, je celá řada. Zvolili jsme proto následující možnosti a budeme testovat, které charakteristiky českou společnost dělí, a které nikoliv:

- **Pohlaví:** předpokládáme, že se ve svých názorech liší muži a ženy
- **Věk:** předpokládáme, že odlišné názory mají čerství absolventi škol (25-30 let), mladí zaměstnaní, kteří řeší bydlení a zakládají rodinu (31-40 let), zaměstnanci středního věku (41-50 let) a lidé před odchodem do penze (51-65 let)
- **Vzdělání:** rozlišujeme vzdělání základní, vyučené, středoškolské s maturitou a vysokoškolské
- **Zaměstnání:** v datech EVS jsou k dispozici informace o tom, jestli je člověk zaměstnaný, OSVČ, nezaměstnaný, student, na rodičovské dovolené apod. Z praktických důvodů rozlišujeme jen osoby zaměstnané, OSVČ a nezaměstnané (z jakéhokoliv důvodu)
- **Zaměstnavatel:** rozlišujeme zaměstnance ve státním a soukromém sektoru
- **Velikost obce:** analyzujeme odděleně malé obce (do 5 000 obyvatel), střední obce (do 20 000 obyvatel) a velké obce (nad 20 000 obyvatel)

Máme tak k dispozici 2 kategorie pohlaví, 4 kategorií věku, 4 kategorie vzdělání, 3 kategorie zaměstnání, 2 kategorie zaměstnavatele a 3 kategorie velikosti obce. Celkem tedy 18 kategorií. Budeme sledovat, jak se v rámci těchto 18 kategorií polarizuje společnost. Výsledkem by měla

být informace, zda jako polarizační faktor funguje pohlaví, věk, vzdělání, zaměstnání, zaměstnavatel nebo velikost obce.

Polarizaci budeme sledovat na vybraných proměnných, které se týkají zaměstnání a trhu práce. Jedná se zejména o proměnné, které informují o důležitosti jednotlivých složek života respondenta, rozlišují jeho důvěru v různé skupiny obyvatel, popisují jeho představy o podobě dobrého zaměstnání, rozlišují míru jeho zodpovědnosti vůči společnosti, a představují jeho představu o tom, do jaké míry má být za svůj osud zodpovědný jednotlivec, a jak moc se o něj má starat stát.

4.2 Použitá data: Evropský výzkum hodnot

Pro statistické analýzy v této kapitole byla využita data z výběrového šetření European Values Survey (Evropský výzkum hodnot, EVS). Jedná se o mezinárodní šetření s historií od roku 1981, kdy proběhla – tehdy pouze v zemích tehdejší západní Evropy – první vlna tohoto šetření. Druhá vlna, již se zahrnutím postkomunistických zemí, proběhla v roce 1991. Třetí vlna se zahrnutím dalších zemí byla uskutečněna v roce 1997, čtvrtá vlna v roce 2008 a pátá, dosud poslední, vlna v roce 2017.

Česká republika, potažmo Československo, se účastní posledních čtyř vln šetření EVS. Data jsou tedy k dispozici za roky 1991, 1997, 2008 a 2017. O sběr dat se na české úrovni stará Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity. Data jsou následně mezinárodně harmonizována a zveřejňována pro akademické a výukové účely.

Datový soubor obsahuje kromě základních socio-demografických informací o respondentech (jako je věk, pohlaví, vzdělání, bydliště, náboženské vyznání a další) také proměnné týkající se jejich postojů a názorů z různých oblastí. Pravidelně se objevují otázky týkající se sociální distance (které skupiny osob by respondent nechtěl mít za sousedy), postmaterialismu, charakteristik dobrého zaměstnání, role mužů a žen a dalších.

K analýzám jsme využili pouze data z nejnovější páté vlny. Datový soubor obsahoval 1 812 respondentů.

4.3 Důležitost jednotlivých složek života

V rámci výzkumu EVS byla respondentům položena otázka „Prosím, řekněte pro každou z následujících skutečností, jak jsou ve vašem životě důležité?“. Respondenti hodnotili šestici kategorií na škále od 1 do 4, přičemž 1 znamená „velmi důležité“, 4 znamená „zcela nedůležité“. Následující tabulka 4.1 shrnuje aritmetický průměr odpovědí, to znamená, že nižší čísla vyjadřují větší důležitost, nižší čísla vyjadřují menší důležitost dané kategorie v respondentově životě.

Pro muže i ženy je nejdůležitější rodina, přičemž pro ženy má takřka maximální důležitost (průměr 1,09 ve srovnání s muži 1,22). Druhou nejdůležitější hodnotou je pro obě pohlaví práce, pro ženy mírně důležitější než pro muže.

Tabulka 4.1 Důležitost jednotlivých složek života

Pohlaví respondenta						
	práce	rodina	přátelé	volný čas	politika	náboženství
muž	1,66	1,22	1,70	1,75	2,90	3,31
žena	1,64	1,09	1,59	1,75	3,01	3,13
Vzdělání respondenta						
	práce	rodina	přátelé	volný čas	politika	náboženství
ZŠ	1,93	1,15	1,57	1,84	3,14	2,91
vyučen	1,66	1,18	1,72	1,80	3,07	3,27
maturita	1,61	1,13	1,61	1,71	2,91	3,23
VŠ	1,58	1,09	1,56	1,70	2,81	3,19
Věk respondenta						
	práce	rodina	přátelé	volný čas	politika	náboženství
25-30 let	1,72	1,23	1,57	1,63	3,05	3,50
31-40 let	1,60	1,13	1,57	1,68	3,02	3,26
41-50 let	1,48	1,12	1,55	1,66	3,07	3,21
51-65 let	1,60	1,14	1,71	1,73	2,96	3,29
Zaměstnání respondenta						
	práce	rodina	přátelé	volný čas	politika	náboženství
zaměstnanec	1,49	1,14	1,61	1,64	2,99	3,33
OSVČ	1,49	1,21	1,59	1,69	2,94	3,15
nezaměstnaný	1,85	1,13	1,66	1,88	2,95	3,08
státní sféra	1,65	1,12	1,64	1,75	2,89	3,15
soukromá sféra	1,59	1,13	1,59	1,68	2,99	3,27
Velikost bydliště						
	práce	rodina	přátelé	volný čas	politika	náboženství
0-5 000 obyvatel	1,64	1,12	1,62	1,78	2,96	3,07
5 001-20 000 obyvatel	1,69	1,15	1,66	1,80	2,99	3,17
20 001 a více	1,64	1,15	1,64	1,72	2,96	3,30

Zdroj: EVS

Důležitost práce i rodiny mírně roste v souvislosti s vyššími stupni získaného vzdělání. Pohledem do tabulky 4.1 ale zjišťujeme, že dosažení vyššího vzdělání s sebou nese přikládání vyšší důležitosti všem aspektům života. Zdá se tedy, že lidé s nižším vzděláním o různých částech života tak hluboce neuvažují, „berou život tak, jak jde“, zatímco lidé s vyšším vzděláním důkladněji promýšlejí, co je pro ně důležité.

Podobný jev můžeme pozorovat i u nejstarších respondentů ve věku 51-65 let. U všech ostatních věkových skupin důležitost práci i rodiny pozvolna roste, v nejvyšší věkové kategorii ale důležitost obou hodnot naráz klesne. Naopak s rostoucím věkem postupně klesá důležitost volného času.

Při pohledu na hodnoty z hlediska zaměstnání a zaměstnavatele je zajímavé, že práce, volný čas a přátelé jsou nejméně důležité pro osoby bez zaměstnání. Opět se opakuje vzorec, kdy je určitá část respondentů ke svému životu lhostejnější a přijímá ho, jak je. V ostatních hodnotách podle zaměstnání ani velikost obce nenacházíme větších rozdílů.

Pokud něco polarizuje společnost z hlediska důležitosti jednotlivých aspektů života, je to pohlaví a vzdělání respondentů.

4.4 Důvěra v jednotlivé skupiny osob

Respondentům páté vlny výzkumu EVS byla položena otázka „Rád(a) bych se zeptal(a) do jaké míry věříte lidem z různých skupin. Mohl(a) byste mi říci, u každé z následujících skupin lidí, zda jim věříte zcela, částečně, málo, nebo vůbec?“. Jednotlivé skupiny osob měli hodnotit na škále od 1 do 4, přičemž 1 znamená „zcela věřím“ a 4 znamená „vůbec nevěřím“. Tabulka 4.2 shrnuje aritmetické průměry jednotlivých odpovědí, kde tedy nižší číslo znamená větší míru důvěry a vyšší číslo znamená menší míru důvěry.

Rozdíly v důvěře jednotlivým skupinám osob podle pohlaví respondenta jsou jen zanedbatelné. Ženy mají zjevně sklon trochu víc než muži věřit lidem odlišného vyznání, naopak muži ve stejné míře věří více než ženy lidem odlišné národnosti. Respondenti obou pohlaví nejvíce důvěřují rodině, následují známí a sousedé.

Stejné pořadí důvěryhodnosti jednotlivým skupinám obyvatel nacházíme při analýze podle dosaženého vzdělání respondenta. S rostoucím vzděláním navíc důvěryhodnost jednotlivých skupin obyvatel v očích respondenta roste, a to ve všech kategoriích.

Zajímavé je dělení podle věku respondenta. Dělicí linií je věk 40 let. Respondenti starší než 40 let mají sklon více věřit sousedům a známým, dokonce i čerstvým známým. Oproti tomu lidé mladší 40 let mají větší sklon věřit lidem jiného vyznání a lidem odlišné národnosti.

Při pohledu na respondenty z hlediska zaměstnání a zaměstnavatele se ukazuje, že zaměstnanci pracující ve státní sféře mají sklon lidem více důvěřovat, a to ve všech kategoriích kromě vlastní rodiny, kde je důvěra mezi zaměstnanci státními a soukromými zcela vyrovnaná. Důvěřivější jsou také ve většině případů nezaměstnaní ve srovnání se zaměstnanci a OSVČ.

Tabulka 4.2 Důvěra respondentů v jednotlivé skupiny osob

Pohlaví respondenta						
	rodina	sousedé	známí	čerství známí	lidé jiného vyznání	lidé odlišné národnosti
muž	1,19	2,04	1,80	2,66	2,61	2,65
žena	1,15	1,99	1,76	2,71	2,56	2,69
Vzdělání respondenta						
	rodina	sousedé	známí	čerství známí	lidé jiného vyznání	lidé odlišné národnosti
ZŠ	1,20	2,12	1,80	2,88	2,76	2,81
vyučen	1,19	2,01	1,83	2,70	2,75	2,89
maturita	1,15	1,98	1,73	2,66	2,49	2,58
VŠ	1,13	1,98	1,78	2,67	2,34	2,40
Věk respondenta						
	rodina	sousedé	známí	čerství známí	lidé jiného vyznání	lidé odlišné národnosti
25-30 let	1,19	2,18	1,95	2,77	2,57	2,66
31-40 let	1,18	2,14	1,81	2,77	2,59	2,66
41-50 let	1,17	2,07	1,83	2,75	2,63	2,72
51-65 let	1,18	2,02	1,76	2,69	2,62	2,74
Zaměstnání respondenta						
	rodina	sousedé	známí	čerství známí	lidé jiného vyznání	lidé odlišné národnosti
zaměstnanec	1,16	2,06	1,81	2,73	2,58	2,69
OSVČ	1,24	2,09	1,89	2,69	2,46	2,53
nezaměstnaný	1,16	1,94	1,73	2,66	2,59	2,67
státní sféra	1,15	1,93	1,70	2,63	2,49	2,56
soukromá sféra	1,15	2,05	1,78	2,73	2,64	2,73
Velikost bydliště						
	rodina	sousedé	známí	čerství známí	lidé jiného vyznání	lidé odlišné národnosti
0-5 000 obyvatel	1,15	1,88	1,73	2,64	2,54	2,67
5 001-20 000 obyvatel	1,15	2,00	1,78	2,70	2,63	2,69
20 001 a více	1,19	2,10	1,81	2,73	2,59	2,68

Zdroj: EVS

Jasně patrný trend můžeme identifikovat při třídění respondentů podle velikosti obce, ve které žijí. Důvěra v příslušníky vlastní rodiny, k sousedům, známým i čerstvým známým pozvolna klesá s rostoucí velikostí obce. V čím větší obci respondent žije, tím méně těmito skupinám důvěřuje. U lidí s odlišným vyznáním nebo lidí jiné národnosti je největší nedůvěra u respondentů ze středně velkých obcí (5–20 tisíc obyvatel).

Z hlediska důvěry v jednotlivé skupiny obyvatel jsou nejsilnějšími polarizačními vlivy dosažené vzdělání, věk respondenta (mladší než 40 let, starší než 40 let), jeho zaměstnavatel (státní vs. soukromá sféra) a velikost obce, ve které respondent žije.

4.5 Pojetí dobrého zaměstnání

Respondenti páté vlny statistického šetření EVS dostali mimo jiné otázku „Zde je výčet toho, co lidé považují za důležité ve své práci. Prosím, prohlédněte si seznam a řekněte mi, co z něj Vy osobně považujete za důležité?“. K tomu jim tazatel předložil šest charakteristik a označili všechny, o kterých respondenti řekli, že jsou pro ně v zaměstnání důležité. Při této příležitosti je dobré zmínit, že podobná otázka byla kladena ve všech pěti vlnách výzkumu EVS v podstatě stejnými možnostmi odpovědí. Sociální vědci tak získali možnost srovnání vývoje pojetí dobré práce v relativně dlouhém časovém období. Z neznámého důvodu ale došlo v páté vlně k výrazné změně, kdy byla baterie asi 13 odpovědí redukována na pouhých 6, přičemž byly vypuštěny velmi zajímavé kategorie, jako je například nutnost jistoty stabilního zaměstnání. Zejména v období po ekonomické krizi by byly odpovědi na tuto otázku jistě nesmírně zajímavé.

Tabulka 4.3 ukazuje podíly respondentů, kteří označili danou charakteristiku práce za důležitou. Čím vyšší procentní hodnota je v daném políčku tabulky uvedena, tím více respondentů tuto položku označilo jako důležitou.

Již základní dělení podle pohlaví potvrzuje obecně přijímanou teorii genderových rolí. Pro muže je mírně důležitější dobré platové ohodnocení, cítí se jako živitelé rodiny a potřebují rodinu uživit. Oproti tomu ženy výrazněji upřednostňují dobrou pracovní dobu, aby měly čas pečovat o děti a domácnost. Muži jsou zase ve srovnání se ženami více ambiciózní – ve větším procentu případů považují za důležité mít možnost uplatnit iniciativu, něčeho dosáhnout, nebo mít zodpovědnou práci.

Dobrá plat je nejdůležitější pro respondenty se středním vzděláním zakončeným výučním listem. Pro všechny ostatní hodnoty týkající se dobrého zaměstnání platí, že s rostoucím

stupněm vzdělání jejich důležitost velmi prudce roste. Například možnost uplatnit v práci iniciativu je důležitá pouze pro 33 % osob se základním vzděláním, ale až pro 73 % osob s vysokoškolským diplomem. Lidé s vyšším vzděláním chtějí jednak příjemné zaměstnání (dlouhá dovolená, dobrá pracovní doba), ale také možnost seberealizace (možnost uplatnit iniciativu, něčeho dosáhnout, převzít zodpovědnost za výsledek).

Důležitost dobrého platu klesá s rostoucím věkem s výjimkou věkové skupiny 31-40 let, která považuje dobrý plat za nejméně důležitý ze všech věkových skupin. Respondenti této věkové skupiny kladou nejmenší důraz také na dobrou pracovní dobu, přitom ale v největší míře požadují štedrou dovolenou. Požadavek na dobrou pracovní dobu prudce klesá u nejvyšší věkové skupiny. Zjevně se jedná o respondenty, kteří už mají dospělé děti, často s nimi nežijící ve společné domácnosti, a nepotřebují jim věnovat svůj volný čas. Touha po možnosti uplatnit iniciativu a možnosti něčeho dosáhnout s rostoucím věkem klesá – starší respondenti považují tyto hodnoty za důležité méně než mladší respondenti. Nejmladší věková skupina čerstvých absolventů (25-30 let) se od ostatních věkových skupin vyznačuje výrazně nižší touhou převzít v práci plnou zodpovědnost (tuto hodnotu označilo za důležitou pouze 57 % nejmladších respondentů oproti 62 %, 60 % a 58 % v dalších věkových skupinách).

Při pohledu na odpovědi rozdělené podle typu zaměstnání se zdá, že OSVČ jsou motivovány spíše vnitřním uspokojením z práce, zatímco zaměstnancům jde o materiální požitky. Zaměstnanci častěji než OSVČ považují za důležitý dobrý plat, štedrou dovolenou a dobré pracovní hodiny. Oproti tomu OSVČ častěji než zaměstnanci uvádějí jako důležitou charakteristiku dobré práce možnost uplatnit iniciativu, možnost něčeho dosáhnout a možnost mít za svou práci zodpovědnost.

Podobné, leč zrcadlově obrácené, rozdělení můžeme najít při srovnání státní a soukromé sféry. Zaměstnanci ze státní sféry chtějí častěji uplatnit iniciativu a mít nějakou zodpovědnost. Zaměstnanci v soukromé sféře častěji uvádějí, že dobrá práce se vyznačuje dobrým platem a dobrou pracovní dobou, menší – leč stále patrný – rozdíl najdeme i v kategorii „mít možnost něčeho dosáhnout“.

Čím je město, ve kterém respondent žije, větší, tím důležitější je pro něj mít dobrou pracovní dobu a štedrou dovolenou, mít možnost uplatnit iniciativu a taky dobrý plat, i když tato poslední hodnota je v největších městech nad 20 000 obyvatel o něco slabší. Možnost něčeho dosáhnout je nejsilnější u obyvatel středně velkých měst (5-20 tisíc obyvatel), v obou zbylých kategoriích měst je srovnatelná. Snaha mít práci, ve které lze převzít zodpovědnost, spolu s velikostí města

klesá. U největších měst je nejslabší (56 %), v nejmenších městech pak nejsilnější (60 %). Z hlediska hodnot pojících se s dobrou prací je tak nejsilnějším vlivem, který polarizuje společnost, vzdělání. Částečný vliv má věk a pohlaví. Silná dělící čára je mezi státními a soukromými zaměstnanci a mezi zaměstnanci a OSVČ.

Tabulka 4.3 Které charakteristiky zaměstnání považují respondenti za důležité, %

Pohlaví respondenta						
	dobrý plat	dobrá pracovní doba	možnost uplatnit iniciativu	štědrá dovolená	možnost něčeho dosáhnout	zodpovědná práce
muž	91,80	72,82	55,99	56,32	68,57	59,75
žena	90,56	77,32	51,19	55,28	63,24	56,77
Vzdělání respondenta						
	dobrý plat	dobrá pracovní doba	možnost uplatnit iniciativu	štědrá dovolená	možnost něčeho dosáhnout	zodpovědná práce
ZŠ	90,74	70,97	32,62	51,35	58,39	48,63
vyučen	92,75	71,91	43,77	55,62	57,22	51,80
maturita	90,10	78,25	56,38	55,28	68,06	62,04
VŠ	91,03	80,48	73,40	58,84	77,40	65,48
Věk respondenta						
	dobrý plat	dobrá pracovní doba	možnost uplatnit iniciativu	štědrá dovolená	možnost něčeho dosáhnout	zodpovědná práce
25-30 let	96,27	82,96	62,79	62,02	73,08	56,69
31-40 let	89,69	80,34	56,25	66,30	67,96	62,01
41-50 let	95,36	84,67	58,51	61,84	67,35	60,21
51-65 let	90,45	76,43	48,28	51,41	59,09	57,85
Zaměstnání respondenta						
	dobrý plat	dobrá pracovní doba	možnost uplatnit iniciativu	štědrá dovolená	možnost něčeho dosáhnout	zodpovědná práce
zaměstnanec	94,15	83,10	58,29	63,21	66,10	60,32
OSVČ	88,89	82,11	70,65	55,06	77,32	67,42
nezaměstnaný	87,79	66,32	45,13	47,06	62,57	53,55
státní sféra	88,49	74,59	55,97	56,35	64,43	61,61
soukromá sféra	92,26	79,03	53,13	57,05	66,67	58,18
Velikost bydliště						
	dobrý plat	dobrá pracovní doba	možnost uplatnit iniciativu	štědrá dovolená	možnost něčeho dosáhnout	zodpovědná práce
0-5 000 obyvatel	89,45	73,18	48,60	54,60	64,95	60,47
5 001-20 000 obyvatel	92,44	74,93	54,46	55,21	68,54	57,56
20 001 a více	91,53	77,29	55,40	56,59	64,41	56,48

Zdroj: EVS

4.6 Zodpovědnost vůči společnosti

V rámci výzkumu EVS byla respondentům předložena také otázka, do jaké míry souhlasí nebo nesouhlasí s předloženými výroky. Jednalo se například o následující výroky:

- Člověk musí mít zaměstnání (práci), aby mohl plně rozvinout své vlohy.
- Je ponižující dostávat peníze, aniž by si je člověk musel odpracovat.
- Lidé, kteří nepracují, zleniví.
- Pracovat je povinností vůči společnosti.
- Práce by měla mít vždy přednost, i když to znamená mít méně volného času.

Všechny tyto výroky můžeme označit jako vděčnost respondentů vůči společnosti, snaha vrátit jí svou práci zpět všechno, co mu společnost v podobě výchovy, výuky a sociálního zabezpečení poskytla.

Respondenti odpovídali na škále od 1 do 5, kde 1 znamená „rozhodně souhlasím“ a 5 znamená „rozhodně nesouhlasím. Níže uvedená tabulka 4.4 shrnuje odpovědi respondentů různého typu podle aritmetického průměru. Nižší hodnoty znamenají větší souhlas s daným výrokiem, vyšší hodnoty znamenají menší souhlas s výrokiem. Výroky jsou v tabulce z důvodu přehlednosti uvedeny jen ve zkrácené podobě.

Při pohledu na dělení odpovědí podle pohlaví zjišťujeme, že se muži od žen v podstatě nijak neliší. Ženy si o něco častěji myslí, že pracovat je povinnost (průměr 2,27 vs. průměru 2,41 uváděnému mužskými respondenty). V ostatních hodnotách odpovídají respondenti obou pohlaví stejně či velmi podobně.

Rozdělíme-li respondenty podle nejvyššího dosaženého vzdělání, překvapí nás reakce lidí se vzděláním vysokoškolským. Například s výrokiem, že člověk musí mít pro rozvoj svých vloh práci, souhlasí všechny vzdělanostní skupiny podobně (průměr okolo 2,20), jen vysokoškoláci o něco méně (průměr 2,32). Stejný odskok najdeme i u dalších hodnot – je ponižující brát peníze bez práce, pracovat je povinnost vůči společnosti – kde míra souhlasu s rostoucím vzděláním roste s výjimkou vzdělání nejvyššího, kde opět prudce klesne. Čím vyššího vzdělání člověk dosáhl, tím méně si myslí, že práce by měla mít přednost před vším ostatním. V tomto směru jsou sice vysokoškoláci opět nejméně srozumění s předloženým výrokiem, nijak zvlášť ale nevybočují z obecného trendu. Poslední uvedené navíc dobře koresponduje se zjištěním prezentovaným v předchozí kapitole – lidé s vysokoškolským vzděláním požadují od zaměstnání dobrou pracovní dobu a štědrnou dovolenou.

Tabulka 4.4 Názory respondentů na zodpovědnost vůči společnosti

Pohlaví respondenta					
	Člověk musí mít práci	Je ponižující brát peníze bez práce	Lidé, kteří nepracují, zleniví	Pracovat je povinnost	Práce má přednost
muž	2,24	2,62	1,92	2,41	2,85
žena	2,20	2,59	1,92	2,27	2,90
Vzdělání respondenta					
	Člověk musí mít práci	Je ponižující brát peníze bez práce	Lidé, kteří nepracují, zleniví	Pracovat je povinnost	Práce má přednost
ZŠ	2,20	2,67	1,87	2,30	2,70
vyučen	2,15	2,61	1,96	2,34	2,79
maturita	2,22	2,53	1,88	2,25	2,92
VŠ	2,32	2,74	1,94	2,51	3,09
Věk respondenta					
	Člověk musí mít práci	Je ponižující brát peníze bez práce	Lidé, kteří nepracují, zleniví	Pracovat je povinnost	Práce má přednost
25-30 let	2,38	2,79	2,18	2,66	3,16
31-40 let	2,42	2,82	2,02	2,54	3,19
41-50 let	2,33	2,73	2,03	2,42	3,06
51-65 let	2,17	2,59	1,88	2,28	2,88
Zaměstnání respondenta					
	Člověk musí mít práci	Je ponižující brát peníze bez práce	Lidé, kteří nepracují, zleniví	Pracovat je povinnost	Práce má přednost
zaměstnanec	2,29	2,65	1,96	2,42	3,04
OSVČ	2,43	2,84	2,10	2,76	3,07
nezaměstnaný	2,11	2,53	1,85	2,18	2,70
státní sféra	2,16	2,45	1,81	2,10	2,68
soukromá sféra	2,23	2,71	1,96	2,43	3,05
Velikost bydliště					
	Člověk musí mít práci	Je ponižující brát peníze bez práce	Lidé, kteří nepracují, zleniví	Pracovat je povinnost	Práce má přednost
0-5 000 obyvatel	2,19	2,47	1,92	2,31	2,85
5 001-20 000 obyvatel	2,16	2,43	1,79	2,16	2,74
20 001 a více	2,25	2,76	1,97	2,40	2,96

Zdroj: EVS

Analýza hodnot podle věkového rozložení respondentů ukazuje, že zejména starší respondenti mají zodpovědnost vůči společnosti na mnohem vyšší úrovni než jejich mladší kolegové. Míra souhlasu se všemi hodnotami až na drobné výjimky roste spolu s rostoucím věkem a nejvyšší je ve věkové skupině 51–65 let. V naprosté většině případů roste zodpovědnost vůči společnosti s věkem krok za krokem – nejmladší respondenti mají zodpovědnost nejnižší, nejstarší naopak nejvyšší. Výjimkami jsou výroky „Člověk musí mít zaměstnání (práci), aby mohl plně rozvinout své vlohy“ a „Je ponižující dostávat peníze, aniž by si je člověk musel odpracovat“, u kterých vykazují nejnižší míru souhlasu lidé ve věkové skupině 31–40 let, zatímco ve zbylých případech přetrvává rostoucí trend.

Pokud se podíváme na respondenty z hlediska jejich zaměstnání a také zaměstnavatele, vidíme jasně patrný systematický rozdíl. Zaměstnanci se ve všech případech ztotožňují se společensky zodpovědnými výroky více než osoby samostatně výdělečně činné. Lidé pracující ve veřejné sféře mají sklon s výroky souhlasit více než lidé ze sféry soukromé.

Systematický a jasně patrný rozdíl najdeme také u respondentů, když je roztřídíme podle velikosti bydliště. Lidé ve středně velkých městech (5 001–20 000 obyvatel) souhlasí se společensky zodpovědnými výroky v největší míře, na druhém místě jsou obyvatelé menších měst (méně než 5 000 obyvatel), nejméně pak se společensky zodpovědnými výroky souhlasí obyvatelé velkých sídel (nad 20 000 obyvatel).

Z hlediska zodpovědnosti vůči společnosti tak jako polarizační vliv rozhodně nefunguje pohlaví respondenta. Respondenti se ale ve svých názorech liší podle vzdělání, věku, zaměstnání, zaměstnavatele i velikosti sídla.

4.7 Rozdělení mužských a ženských rolí

Společensky podmíněné rozdělení rolí mezi muži a ženami je základním problémem sociálně vědních výzkumů. Není proto divu, že i výběrové šetření EVS obsahuje celou řadu otázek, které se touto záležitostí zabývají. Z široké nabídky otázek, které se týkají role manželství či rodiny, svazků homosexuálů a dalších genderově zaměřených témat, jsme vybrali jen deset hodnot týkajících se mužů, žen a jejich postavení na trhu práce.

Jedná se o následující výroky:

- Děti trpí, jestliže jejich matka je zaměstnaná.
- Zaměstnání je dobrá věc, po čem však většina žen opravdu touží, je domov a děti.

- Celkově vzato, rodinný život trpí, jestliže je žena zaměstnaná na plný úvazek.
- Úkolem muže je vydělávat peníze, úkolem ženy je starat se o domácnost a rodinu.
- Celkem vzato, muži jsou lepšími politickými vůdci, než ženy.
- Vysokoškolské vzdělání je důležitější pro chlapce spíše než pro dívky.
- Celkem vzato, muži jsou lepšími šéfy firem, než ženy.
- Jeden z mých hlavních životních cílů je, aby na mně rodiče byli hrdí.
- Když je nedostatek pracovních příležitostí, zaměstnavatelé by měli dát přednost Čechům před přistěhovalci.
- Když je nedostatek pracovních příležitostí, muži mají na práci větší právo než ženy.

Respondenti hodnotili uvedené výroky na škále od 1 do 5, kde 1 znamená „rozhodně souhlasím“ a 5 znamená „rozhodně nesouhlasím“. Z prostorových důvodů byly odpovědi respondentů umístěny do dvou tabulek – 4.5 a 4.6. Hodnoty uvedené v jednotlivých políčkách vyjadřují aritmetický průměr odpovědí respondentů. Čím nižší číslo je v políčku uvedeno, tím více se respondenti s daným výrokiem ztotožňují. Čím vyšší číslo, tím je ztotožnění respondentů slabší. Výroky jsou v tabulkách uvedeny pouze ve zkrácené podobě.

Z tabulky 4.5 je poněkud překvapivě patrné, že jak muži, tak i ženy, přibližně stejně souhlasí s výroky o tom, že děti a rodina trpí, když žena pracuje, a že žena vlastně ani po práci příliš netouží a dává přednost domovu a dětem. Rozdíly podle pohlaví najdeme až u výroků o úkolu muže a ženy (ženy se svým pečovatelským údělem souhlasí trochu méně než muži) a výroku o lepších vlohách pro politickou činnost (ženy opět souhlasí s výrokiem o něco méně než muži).

Z tabulky 4.5 ovšem také vyplývá, že čím vyššího vzdělání respondent dosáhne, tím méně souhlasí s výroky vyjadřující nerovnost mezi muži a ženami. Lidé s vyšším vzděláním se tak méně ztotožňují s výroky o tom, že děti a rodina při zaměstnání matky trpí, stejně tak nesouhlasí s tvrzeními, že muži by měli být chleboďárci nebo mít lepší sklony k politickému vůdcovství. Stejně tak nesouhlasí ani s výrokiem, že ženy touží spíše po domově a dětech než po kariéře.

Při rozdělení respondentů podle věku je jasně patrný posun směrem k nižšímu souhlasu tak, jak roste věk respondentů. Nejméně s výroky souhlasí respondenti z nejmladší věkové skupiny, kde jsme očekávali genderově rovnostářštější názory, což se potvrdilo. O něco více souhlasí respondenti mezi 30 a 39 lety, ještě více pak respondenti mezi čtyřicítkou a padesátkou. Poté opět následuje mírný zlom – nejstarší respondenti ve věku 51-65 let souhlasí s genderově rovnostářskými výroky o něco méně než předchozí věková kategorie. Výjimkou je výrok o tom,

že jsou muži lepšími politickými vůdci. U tohoto výroku nelze jasný věkově podmíněný trend vypožorovat.

Zaměstnanci se častěji než OSVČ ztotožňují s výroky, že žena touží po domově a muži jsou lepšími politiky. Oproti tomu OSVČ častěji než zaměstnanci souhlasí s výroky, že děti a rodina při matčině práci trpí. Při srovnání státní a veřejné sféry jsou výroky obou skupin respondentů veskrze vyrovnané, snad s výjimkou názoru na to, zda je úkolem muže vydělávat. V tomto případě s výrokem více souhlasí zaměstnanci ze soukromé sféry.

Menší souhlas s uvedenými výroky ukazují obyvatelé velkých měst nad 20 000 obyvatel. Obyvatelé středně velkých měst většinou s výroky souhlasí mírně více než obyvatelé malých měst do 5 000 obyvatel.

Tabulka 4.5 Mužské a ženské role týkající se pozice na trhu práce (část 1)

Pohlaví respondenta					
	Děti trpí, když je matka zaměstnaná	Ženy touží po domově a dětech	Rodina trpí, když žena pracuje	Úkolem muže je vydělávat	Muži jsou lepšími politiky
muž	2,74	2,13	2,61	2,41	2,53
žena	2,73	2,09	2,59	2,54	2,74
Vzdělání respondenta					
	Děti trpí, když je matka zaměstnaná	Ženy touží po domově a dětech	Rodina trpí, když žena pracuje	Úkolem muže je vydělávat	Muži jsou lepšími politiky
ZŠ	2,48	2,04	2,41	2,20	2,51
vyučen	2,60	1,96	2,46	2,29	2,63
maturita	2,81	2,15	2,68	2,60	2,66
VŠ	2,94	2,32	2,78	2,81	2,79
Věk respondenta					
	Děti trpí, když je matka zaměstnaná	Ženy touží po domově a dětech	Rodina trpí, když žena pracuje	Úkolem muže je vydělávat	Muži jsou lepšími politiky
25-30 let	2,88	2,30	2,83	2,59	2,65
31-40 let	2,82	2,21	2,65	2,56	2,64
41-50 let	2,73	2,11	2,55	2,52	2,74
51-65 let	2,76	2,14	2,65	2,54	2,69
Zaměstnání respondenta					
	Děti trpí, když je matka zaměstnaná	Ženy touží po domově a dětech	Rodina trpí, když žena pracuje	Úkolem muže je vydělávat	Muži jsou lepšími politiky
zaměstnanec	2,83	2,18	2,68	2,58	2,69
OSVČ	2,68	2,26	2,56	2,59	2,79
nezaměstnaný	2,64	2,01	2,52	2,39	2,61
státní sféra	2,77	2,08	2,65	2,57	2,69
soukromá sféra	2,74	2,12	2,59	2,47	2,61
Velikost bydliště					
	Děti trpí, když je matka zaměstnaná	Ženy touží po domově a dětech	Rodina trpí, když žena pracuje	Úkolem muže je vydělávat	Muži jsou lepšími politiky
0-5 000 obyvatel	2,74	2,04	2,54	2,40	2,57
5 001-20 000 obyvatel	2,66	1,98	2,51	2,46	2,73
20 001 a více	2,76	2,20	2,67	2,56	2,68

Zdroj: EVS

Jak ukazuje tabulka 4.6, ženy se ve srovnání s muži méně ztotožňují s výrokem, že vysokoškolské vzdělání má větší smysl pro chlapce. To je podle autorů DiPreteho a Buchmannové (2013) také jeden z důvodů, proč se ženy dostávají na vysoké školy častěji než dříve. Rodiče už neupřednostňují při investicích do vzdělání prvorozené děti nebo dokonce syny (blíže viz kapitola 2 o reprodukci vzdělanostních nerovností v České republice).

Ženy taktéž méně souhlasí s tím, že by muži byli lepšími šéfy než ženy, a že by měli v případě nedostatku pracovních míst dostat na trhu práce před ženami přednost. Naopak více než muži se ženy snaží, aby na ně byli rodiče hrdí, a domnívají se, že zaměstnavatelé by měli upřednostňovat Čechy před cizinci.

Vliv vzdělání lze, jako v mnoha předchozích případech, popsat velmi stručně. Čím vyššího vzdělání respondent dosáhne, tím méně s uvedenými výroky souhlasí. Vzdělání tak slouží jako propagátor rovnosti mezi pohlavími i mezi národy. Vzdělanější lidé neupřednostňují při vzdělávání syny, nemyslí si, že by muži byli výrazně lepšími šéfy než ženy, že by si zasloužili přednost při obsazování pracovních míst, nebo že by mělo být tamtéž upřednostňováni Češi před cizinci. S rostoucím vzděláním také roste snaha zavděčit se rodičům. Zdá se, že respondenti mají pocit, že už rodičům udělali dost radosti tím, že získali vyšší vzdělání.

Přesně opačným způsobem působí na hodnoty uvedené v tabulce 4.6 věk respondenta. Čím je respondent starší, tím více se s uvedenými nerovnostními výroky ztotožňuje. Nejstarší respondenti ve věku 51-65 let tak nejvíce ze všech věkových skupin souhlasí s převahou mužů nad ženami ve vhodnosti k vysokoškolskému studiu, vedení firem nebo potřebnosti zaměstnání. Nejvíce ze všech se také snaží celý život, aby na ně rodiče byli hrdí, a nejvíce ze všech by při zaměstnávání upřednostňovali Čechy před cizinci.

Genderově rovnostářštější jsou také osoby samostatně výdělečně činné ve srovnání s osobami zaměstnanými. OSVČ více souhlasí se všemi výroky o důležitosti vzdělání, schopnostech mužů šéfovat, upřednostňování mužů před ženami a Čechů před cizinci. V posledních dvou uvedených výrocích zaznamenáváme ještě silnější souhlas u osob, které jsou z nějakého důvodu nezaměstnané, což je očekávatelné.

Zaměstnanci soukromé sféry se více než zaměstnanci veřejné sféry ztotožňují s výroky o důležitosti VŠ vzdělání pro muže a mužských schopnostech šéfovat. Naopak zaměstnanci ze státní sféry by více než zaměstnanci soukromých zaměstnavatelů upřednostňovali při zaměstnávání Čechy před cizinci.

Tabulka 4.6 Mužské a ženské role týkající se pozice na trhu práce (část 2)

Pohlaví respondenta					
	VŠ vzdělání je důležitější pro chlapce	Muži jsou lepšími šéfy	Chci, aby na mě byli rodiče hrdí	Češi mají v práci přednost před cizinci	Muži mají v práci přednost před ženami
muž	3,04	2,65	2,12	1,83	3,35
žena	3,20	2,92	2,03	1,69	3,59
Vzdělání respondenta					
	VŠ vzdělání je důležitější pro chlapce	Muži jsou lepšími šéfy	Chci, aby na mě byli rodiče hrdí	Češi mají v práci přednost před cizinci	Muži mají v práci přednost před ženami
ZŠ	3,00	2,74	1,86	1,71	3,21
vyučen	3,04	2,73	2,05	1,59	3,33
maturita	3,18	2,83	2,11	1,73	3,58
VŠ	3,30	2,97	2,11	2,13	3,78
Věk respondenta					
	VŠ vzdělání je důležitější pro chlapce	Muži jsou lepšími šéfy	Chci, aby na mě byli rodiče hrdí	Češi mají v práci přednost před cizinci	Muži mají v práci přednost před ženami
25-30 let	3,35	2,88	2,06	2,10	3,78
31-40 let	3,12	2,88	2,22	1,93	3,59
41-50 let	3,16	2,82	2,15	1,75	3,56
51-65 let	3,13	2,82	2,05	1,66	3,53
Zaměstnání respondenta					
	VŠ vzdělání je důležitější pro chlapce	Muži jsou lepšími šéfy	Chci, aby na mě byli rodiče hrdí	Češi mají v práci přednost před cizinci	Muži mají v práci přednost před ženami
zaměstnanec	3,16	2,84	2,14	1,80	3,61
OSVČ	3,27	2,93	2,20	2,16	3,80
nezaměstnaný	3,10	2,76	1,96	1,64	3,34
státní sféra	3,13	2,84	2,04	1,68	3,53
soukromá sféra	3,07	2,76	2,05	1,73	3,50
Velikost bydliště					
	VŠ vzdělání je důležitější pro chlapce	Muži jsou lepšími šéfy	Chci, aby na mě byli rodiče hrdí	Češi mají v práci přednost před cizinci	Muži mají v práci přednost před ženami
0-5 000 obyvatel	3,08	2,75	1,98	1,73	3,42
5 001-20 000 obyvatel	3,15	2,82	2,05	1,68	3,33
20 001 a více	3,16	2,85	2,13	1,79	3,61

Zdroj: EVS

Podíváme-li se na odpovědi respondentů podle velikost obce, ve které žijí, nacházíme hned několik rozdílů. V menších městech si více než ve větších respondenti myslí, že vysokoškolské vzdělání je důležitější pro chlapce než pro dívky, že jsou muži lepšími šéfy než muži, a že by se lidé měli snažit, aby na ně byli rodiče hrdí. Oproti tomu při rozhodování o tom, koho upřednostnit při obsazování pracovních pozic, zda muže před ženami, nebo Čechy před cizinci, jsou nejméně tolerantní obyvatelé středních měst (5-20 000 obyvatel), následují obyvatelé malých vesnic (do 5 000 obyvatel) a nejvíce otevření ve věci rovných pracovních příležitostí jsou obyvatelé měst větších než 20 000 obyvatel.

Jasnými dělicími liniemi v oblasti genderové rovnosti na trhu práce jsou výše dosaženého vzdělání a věk respondenta. Rozdíly kupodivu nejsou příliš patrné v závislosti na pohlaví. Jak muži, tak ženy mají v řadě případů srovnatelné názory.

4.8 Individuální zodpovědnost vs. státní paternalismus

Respondenti výzkumného šetření EVS měli také za úkol, aby se zařadili na škále od 1 do 10 podle toho, který názor nebo pojetí společenského uspořádání je jim bližší. Bylo jim předloženo pět dvojic protichůdných výroků, přičemž první výrok byl ohodnocen číslem 1, druhý výrok číslem 10. Respondent měl možnost zvolit jak krajní hodnou (1 nebo 10), tak libovolnou hodnotu mezilehlou. Čím blíže byla hodnota jeho odpovědi k jedné z krajních hodnot, tím více se přikláněl k jednomu ze dvou výroků.

Jednalo se o následující dvojice výroků:

- Jednotlivci by měli převzít více odpovědnosti, aby se o sebe dokázali postarat. (1)
- Stát by měl převzít více odpovědnosti a zajistit, aby bylo o každého postaráno. (10)

- Nezaměstnaní by měli mít povinnost přijmout jakoukoli práci, která je k dispozici, nebo ztratit podporu v nezaměstnanosti. (1)
- Nezaměstnaní by měli mít právo odmítnout zaměstnání, které nechtějí vykonávat. (10)

- Konkurence je dobrá. (1)
- Konkurence je škodlivá. (10)

- Příjmy by měly být vyrovnanější. (1)
- Mělo by se více podnítit úsilí jednotlivce. (10)

- Soukromé vlastnictví obchodu a průmyslu by mělo vzrůst. (1)
- Státní vlastnictví obchodu a průmyslu by mělo vzrůst. (10)

V tabulce 4.7 jsou uvedeny odpovědi respondentů v podobě aritmetických průměrů. Čím nižší číslo je v daném políčku tabulky uvedeno, tím více se respondent ztotožňuje s prvním ze dvojice předložených tvrzení. Čím je číslo vyšší, tím více se respondent přiklání ke druhému z předložených tvrzení. Tvrzení jsou v tabulce uvedena pouze ve velmi zkrácené podobě.

V pohledu na roli státu ve společnosti se výrazně odlišují muži od žen. Muži se častěji než ženy přiklání k individuální zodpovědnosti, možnosti nezaměstnaných odmítnout nabízenou práci, výhodnosti existence konkurence, větší zásluhovosti příjmů a soukromému vlastnictví průmyslu. Jejich názory bychom mohli označit za individualistické. Ženy oproti tomu dávají přednost odpovědnosti státu, nucenému zaměstnávání nezaměstnaných, nevýhodnosti existence konkurence, větší vyrovnanosti příjmů a většímu znárodnění průmyslových podniků. Jejich názory bychom proto mohli označit za státně paternalistické.

Pokud se podíváme na respondenty z hlediska jejich nejvyššího dosaženého vzdělání, nacházíme ostrou dělící linii mezi středoškolským vzděláním s výučním listem a středoškolským vzděláním s maturitou. První skupina zahrnuje osoby se základním a výučním vzděláním, druhá skupina pak respondenty s maturitou a vysokou školou.

Skupina méně vzdělaných se přiklání ke státní odpovědnosti a nucenému zaměstnávání nezaměstnaných osob. Stejně tak nevěří ve výhodnost konkurence, volají po vyrovnanějších příjmech a většímu podílu státního průmyslu. Lze tedy říci, že lidé s nižším vzděláním mají výrazně paternalistické názory, oproti tomu lidé s vyšším vzděláním mají názory spíše individualistické.

Ve světle věkových skupin není možné identifikovat jednotlivý trend. Porovnali jsme proto nejmladší skupinu (25-30 let) s nejstarší (51-65 let). Ve věci odpovědnosti se mladší skupina přiklání ke státu, zatímco nejstarší skupina dává přednost odpovědnosti jednotlivce. Také mezilehlé skupiny (31-50 let) upřednostňují odpovědnost jednotlivce. Ve věci nuceného zaměstnávání nezaměstnaných jsou obě věkové skupiny srovnatelné. Lidé nad 40 let se více než lidé mladší domnívají, že konkurence je užitečná. Všechny věkové skupiny se domnívají, že příjmy by měly být zásluhovější, i když v nejmladší a nejstarší věkové skupině jsou tyto

názory slabší než ve skupinách středního věku. V názoru na to, zda by mělo být vlastnictví spíše soukromé nebo státní, se liší respondenti podle věku – mladší se kloní k soukromému vlastnictví, čím je respondent starší, tím víc upřednostňuje vlastnictví státní.

Tabulka 4.7 Názory na společenské uspořádání a státní regulace

Pohlaví respondenta					
	Odpovědnost má jednotlivce / stát	Nezaměstnaní pracovat musí / nemusí	Konkurence dobrá / špatná	Příjmy vyrovnanější / zásluhové	Vlastnictví průmyslu soukromé / státní
muž	4,59	3,78	2,94	5,43	4,89
žena	4,90	3,67	3,21	4,85	5,22
Vzdělání respondenta					
	Odpovědnost má jednotlivce / stát	Nezaměstnaní pracovat musí / nemusí	Konkurence dobrá / špatná	Příjmy vyrovnanější / zásluhové	Vlastnictví průmyslu soukromé / státní
ZŠ	5,42	3,63	3,25	4,42	5,19
vyučen	5,26	3,65	3,30	4,64	5,47
maturita	4,50	3,76	3,05	5,17	5,02
VŠ	4,13	3,72	2,73	6,03	4,39
Věk respondenta					
	Odpovědnost má jednotlivce / stát	Nezaměstnaní pracovat musí / nemusí	Konkurence dobrá / špatná	Příjmy vyrovnanější / zásluhové	Vlastnictví průmyslu soukromé / státní
25-30 let	4,94	3,80	3,25	5,11	4,41
31-40 let	4,63	4,05	3,31	5,51	4,90
41-50 let	4,64	3,87	2,94	5,21	4,92
51-65 let	4,73	3,79	3,01	5,03	5,16
Zaměstnání respondenta					
	Odpovědnost má jednotlivce / stát	Nezaměstnaní pracovat musí / nemusí	Konkurence dobrá / špatná	Příjmy vyrovnanější / zásluhové	Vlastnictví průmyslu soukromé / státní
zaměstnanec	4,65	3,89	3,09	5,25	4,97
OSVČ	3,62	3,60	3,05	6,21	4,48
nezaměstnaný	5,02	3,56	3,12	4,76	5,25
státní sféra	4,84	3,56	3,06	5,16	5,41
soukromá sféra	4,76	3,96	3,12	5,10	4,94
Velikost bydliště					
	Odpovědnost má jednotlivce / stát	Nezaměstnaní pracovat musí / nemusí	Konkurence dobrá / špatná	Příjmy vyrovnanější / zásluhové	Vlastnictví průmyslu soukromé / státní
0-5 000 obyvatel	4,73	3,69	3,17	5,01	4,97
5 001-20 000 obyvatel	4,99	3,32	2,85	4,60	5,16
20 001 a více	4,72	3,90	3,16	5,31	5,14

Zdroj: EVS

Srovnání zaměstnanců s osobami samostatně výdělečně činnými je jednoduché. OSVČ vykazují ve všech případech více individualistické názory, zatímco zaměstnanci jsou – někde více, někde méně – nakloněni paternalistické roli státu. Největší rozdíl, takřka o celý jeden bod na desetibodové škále, jde vidět u názoru na zásluhovost příjmů. Podle zaměstnanců mají být více rovnostářské, podle OSVČ více zásluhové.

Zajímavé srovnání nabízí pohled na odpovědi zaměstnanců ve státní a soukromé sféře. Pokud bychom předpokládali, že státní zaměstnanci budou vykazovat beze zbytku státně paternalistické hodnoty, velmi bychom se mýlili. Zaměstnanci ve státní sféře si více než zaměstnanci v soukromé sféře myslí, že nezaměstnaní by měli být nuceni přijmout jakoukoliv práci, a souhlasí s tvrzením, že konkurence je užitečná. Zaměstnanci soukromých podniků se přiklánějí k osobní zodpovědnosti jednotlivce, ale požadují nepatrně více rovnostářské příjmy. Podle očekávání si také více než státní zaměstnanci přejí, aby český průmysl zůstal v soukromých rukou.

Nejvíce se k odpovědnosti jednotlivce přiklánějí obyvatelé největších (více než 20 000 obyvatel) a nejmenších (méně než 5 000 obyvatel) měst. Nezaměstnané by nejčastěji nutili do práce obyvatelé středně velkých obcí (5-20 000 obyvatel). Stejná skupina respondentů, tedy obyvatelé středně velkých měst, je nejvíce nadšená z existence konkurence, a přála by si co nejvyrovnanější příjmy. Soukromému vlastnictví jsou nejvíce nakloněni obyvatelé nejmenších obcí (do 5 000 obyvatel), což lze vysvětlit větším zastoupením drobných živnostníků a zemědělců v malých obcích.

Jasnými polarizačními faktory jsou v tomhle případě pohlaví, vzdělání a věk. Podle těchto charakteristik lze nalézt jasné dělicí čáry, které rozlišují skupiny obyvatel s výrazně odlišnými názory.

4.9 Které charakteristiky respondentů polarizují českou společnost?

V předchozích kapitolách jsme představili několik skupin hodnot a názorů z Evropského výzkumu hodnot. Kompletní prezentace dat a jejich změn v čase najde čtenář v případě zájmu v publikaci *Hodnoty a postoje...*(2018), která je dostupná i v elektronické podobě.

V závěru této kapitoly bychom rádi shrnuli základní dělicí linie, které lze v současné české společnosti identifikovat. Rekapitulujeme proto, které z použitých charakteristik respondenta (pohlaví, vzdělání, věk, zaměstnání, zaměstnavatel, bydliště) dostatečně silně rozlišují respondentovy názory.

Pohlaví

- Ženy upřednostňují rodinu před prací
- Muži jsou ambicióznější, chtějí uživit rodinu
- Ženy potřebují v práci více volného času
- Ženy nesouhlasí s tím, že jsou muži lepšími šéfy nebo vůdci
- Ženy upřednostňují paternalistický přístup státu oproti individuální odpovědnosti jednotlivce

Vzdělání

- Čím jsou lidé vzdělanější, tím více uvažují o jednotlivých aspektech svého života
- Vzdělanější lidé více důvěřují ostatním
- Vzdělanější chtějí příjemnější zaměstnání z hlediska dobrého platu a pracovní doby, ale vyhledávají také možnost seberealizace
- Lidé s vysokoškolským vzděláním vykazují nejmenší vděčnost vůči společnosti
- Vzdělanější lidé zastávají více rovnostářské postoje týkající se rolí mužů a žen
- Lidé s nižším vzděláním (základní, vyučení) upřednostňují paternalistický přístup státu, zatímco lidé s vyšším vzděláním (maturita, vysoká škola) se kloní spíše k individuální zodpovědnosti jednotlivců

Věk

- Lidé mladší 40 let vykazují vyšší důvěru vůči odlišným osobám (jiné vyznání nebo jiná národnost)
- Lidé starší 40 let více věří svým známým a členům rodiny
- S rostoucím věkem klesá důležitost dobrého platu i snaha se v práci seberealizovat
- Nejmladší věková skupina nepovažuje za dobré, když je práce spojená s vysokou zodpovědností
- Starší lidé vykazují vyšší míru vděku společnosti a považují za povinnost jí to vrátit usilovnou prací
- Mladší lidé zastávají genderově rovnostářštější názory

Zaměstnání

- Osoby samostatně výdělečně činné motivuje v práci spíše vnitřní uspokojení
- Zaměstnance motivuje k práci spíše materiální stránka věci

- Zaměstnanci vykazují vyšší míru vděčnosti vůči společnosti
- Osoby samostatně výdělečně činné se více přiklánějí k individuální zodpovědnosti jednotlivce

Zaměstnavatel

- Zaměstnanci, kteří pracují ve státní sféře, hledají ve své práci uspokojení a možnost seberealizace
- Zaměstnanci pracující v soukromé sféře jsou motivováni dobrou mzdou a dobrou pracovní dobou
- Zaměstnanci ve státní sféře jsou odpovědnější vůči společnosti, považují za svou povinnost splácet jí dluh prací

Velikost bydliště

- S rostoucí velikostí místa bydliště klesá důvěra ve všechny skupiny obyvatel
- Nejvyšší míru odpovědnosti vůči společnosti vykazují respondenti, kteří bydlí ve středně velkých městech

Z výše uvedeného vyplývá, že hlavními faktory, které ovlivňují názory respondentů, je jejich věk a dosažené vzdělání. Obě tyto charakteristiky jdou navíc ruku v ruce. Vzdělanostní struktura české společnosti se proměňuje a mladší skupiny osob získávají v průměru vyšší stupeň vzdělání než předchozí generace. (Podrobněji k vývoji vzdělanostní struktury viz kapitola 2).

Lze proto očekávat, že polarizace společnosti na dělicí linii mladší/starší a méně vzdělaní /více vzdělaní bude probíhat i v budoucnosti.

Závěry a doporučení

V předložené studii jsme analyzovali nejdůležitější faktory polarizace české společnosti jak z hlediska dosažených příjmů, tak z hlediska zastávaných názorů, postojů a hodnot. Ukazuje se, že nejvýznamnějším faktorem polarizace je dosažené vzdělání, které prostupuje celou studií. Dosažené vzdělání je klíčovým faktorem dosaženého výdělku. V české společnosti přitom zároveň dochází k silné reprodukci vzdělanostních nerovností, kdy děti méně vzdělaných rodičů mají výrazně menší šanci na dosažení vyššího stupně vzdělání oproti dětem rodičů vzdělanějších. Kromě kvantitativních nerovností v podobě stupně dosaženého vzdělání navíc dochází i k nerovnostem kvalitativním (kvalita školy na daném stupni vzdělávání).

Zásadním doporučením vyplývajícím z naší studie je proto **věnovat potřebnou pozornost změnám vzdělávacího systému tak, aby vzdělávací systém (i) umožnil maximální možný rozvoj potenciálu každého dítěte, žáka či studenta a zároveň (ii) snížil závislost dosaženého vzdělání na socio-ekonomickém prostředí, v němž dítě vyrůstá.**

Zdroje

- 1) BEK, Tomáš. „Práce za pokladnou: Flexibilní organizace v supermarketech a prekarizace práce.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2019, 55 (1): 61-86, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.1.448>.
- 2) BERNARDI, Fabrizio; Gabriele BALLARINO. *Education, occupation and social origin: a comparative analysis of the transmission of socio-economic inequalities*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2016. ISBN 978-1-78536-044-2.
- 3) BREEN, Richard (ed.). *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- 4) ČSÚ 2019. *Česká republika od roku 1989 v číslech*. Praha: Český statistický úřad, 2019. Citováno dne: 2019-10-01. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-2017-8jcopi31rm>.
- 5) DIPRETE, Thomas. A., Claudia, BUCHMANN. *The rise of women: the growing gender gap in education and what it means for American schools*. New York: Russell Sage Foundation, 2013.
- 6) DOSEDĚL, Tomáš. *Měnící se role vzdělání na trhu práce*. (disertační práce). Brno: Masarykova universita, 2019.
- 7) HINDLS, Richard, ARLTOVÁ, Markéta, HRONOVÁ, Stanislava, MALÁ, Ivana, MAREK, Luboš, PECÁKOVÁ, Iva, ŘEZANKOVÁ, Hana. *Statistika v ekonomii*. Příbram: Professional Publishing, 2018. ISBN 978-80-88260-09-7.
- 8) *Hodnoty a postoje v České republice 1991-2017: pramenná publikace European Values Study*. Brno: Masarykova univerzita, 2018. ISBN 978-80-210-8803-0. Dostupné také z: <https://munispace.muni.cz/index.php/munispace/catalog/book/1002>
- 9) ISPV, „Metodika“. Citováno dne: 2019-10-09. Dostupné z: <https://www.ispv.cz/cz/Vysledky-setreni/Metodika.aspx#odst1>
- 10) ISPV, „Popis položek věty o ekonomickém subjektu“. Citováno dne: 2019-10-09. Dostupné z: <https://ispv.cz/getdoc/7fa806f6-292b-489b-a067-cfd4f1f22c5b/Popis-polozek-MI.aspx>
- 11) ISPV, „Popis položek věty o pracovních poměrech“. Citováno dne: 2019-10-09. Dostupné z: <https://ispv.cz/getdoc/6df66f3c-d04e-4dfc-96ce-9d2507cb46a8/Popis-polozek-MP.aspx>
- 12) ISPV, „Rozdíl mezi mzdovou statistikou ČSÚ a šetřením ISPV“. Citováno dne: 2019-10-09. Dostupné z: https://www.ispv.cz/getfile/cdd634ea-d483-4d6e-9b2b-f8b244b2b3d6/www_CSU_ISPV_2011.aspx?disposition=attachment
- 13) KATRŇÁK, Tomáš a Petr FUČÍK. *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2010. Sociologická řada. ISBN 978-80-7325-241-0.
- 14) KATRŇÁK, Tomáš, Natálie SIMONOVÁ a Laura FÓNADOVÁ. „Od diferenciaci k diverzifikaci: test MMI a EMI v českém středním vzdělávání v první dekádě 21. století.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2013, roč. 49, č. 4, s. 491-520. ISSN 0038-0288.
- 15) KATRŇÁK, Tomáš. *Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. Studie. ISBN 80-86429-29-6.

- 16) KOČÍ, Petr, Michal ZLATKOVSKÝ a Jan CIBULKA. „Unikátní výzkum: česká společnost se nedělí na dva tábory, ale do šesti tříd.“ *iRozhlas.cz*, 2019. Citováno dne: 2019-09-30. Dostupné z: https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/ceska-spolecnost-vyzkum-tridy-kalkulacka_1909171000_zlo.
- 17) MŠMT. „Vývojová ročenka školství.“ *MSMT.cz*. Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, 2018. Citováno dne: 2019-10-04. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/statistika-skolstvi/vyvojova-rocenka-skolstvi-2007-08-2017-18>.
- 18) STANDING, Guy. *Prekariát*. Praha: Rubato, 2018. Eseje. ISBN 978-80-87705-64-3.
- 19) TREXIMA, Informační systém o průměrném výdělku. Citováno dne: 2019-10-09. Dostupné z: www.ispv.cz.